

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ФІЛОЛОГІЇ ТА МАСОВИХ КОМУНІКАЦІЙ
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ

До захисту допустити:

Зав. кафедри

«__» _____ 2020 р.

Кваліфікаційна робота

за освітнім ступенем «Магістр» на тему:

«Позакласна робота з української мови та літератури: форми та методи»

Студентки факультету філології
та масових комунікацій
спеціальності 014 «Середня освіта»
спеціалізації 014.01 «Українська мова і
література»
ОПП «Середня освіта. Українська
мова і література»
освітнього ступеня «Магістр»
Дубініної Інни Олександрівни

Науковий керівник:
Євмененко Олена Валеріївна
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри української філології

Рецензент:
Сидоренко Олена Миколаївна,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри мовних та гуманітарних
дисциплін № 3 Донецького національного
медичного університету

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

«__» _____ 2020 р.

Маріуполь – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПОЗАКЛАСНА РОБОТА ЯК ОДНА З ФОРМ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ.....	6
1.2. Форми та види позакласної роботи	6
1.2. Творчість як суб’єктивна передумова креативного розвитку особистості.....	15
1.3. Самостійна робота учнів як засіб розвитку пізнавальної активності та творчого мислення.....	20
1.4. Використання проблемно-діалогічного навчання у позакласній діяльності.....	25
Висновки до розділу 1.....	37
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЗАКЛАСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	39
2.1. Технологія організації позакласної діяльності у процесі вивчення української літератури	39
2.2. Позакласна робота з української мови.....	67
2.3. Аналіз результатів ефективності позакласної роботи щодо розвитку творчих здібностей, пізнавальної діяльності.....	71
Висновки до розділу 2.....	73
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	78

ВСТУП

Важливим завданням школи є створення необхідних умов для розвитку особистості учня, набуття необхідних компетентностей для подальшої самореалізації. Досить широкі можливості для розвитку творчої активності учнів, їхніх здібностей та інтересів, залучення до наукового пошуку дає позакласна робота. М. Фіцула відзначає, що «позакласна робота – різноманітна освітня й виховна робота, спрямована на задоволення інтересів і запитів дітей, організована в позаурочний час педагогічним колективом школи» [91, с. 333]. Водночас, на думку Є. Пасічника, позакласна робота може бути ефективною лише тоді, коли вона сприяє всебічному розвитку дітей і тісно пов'язана з тією навчальною роботою, яка безпосередньо здійснюється на уроках [62, с. 370].

Одним з головних завдань школи є формування міцних знань, вироблення практичних навичок і вмінь, адже школа – життєвий простір учнів, тому важливо пропонувати їм таку організацію роботи, до якої б діти активно долучалися. Важливою складовою навчального процесу в школі є позакласна робота, яка спрямована зокрема і на набуття учнями «м'яких» навичок (Soft Skills), серед яких виділимо вміння знаходити підхід до людей, переконувати, працювати в команді, бути лідером, вміння управляти часом, бути креативним тощо. Отже, метою позакласних занять є «сприяти повторенню, усвідомленню і глибокому засвоєнню теоретичних відомостей з теми, формувати певні мовленнєві навички і розвивати творчі здібності учнів» [40].

Вітчизняні та зарубіжні науковці звертаються до вивчення змісту, тематики та структури позакласних занять. Зокрема такі, як Г. Аркушин, Л. Біятенко, А. Гамалій, Г. Передрій, В. Цимбалюк тощо. Учителі та методисти рекомендують різноманітні форми роботи для позакласної діяльності. Водночас ця тема потребує більш ретельного дослідження і залучення нових форм та методів роботи.

Мета кваліфікаційної роботи полягає у виявленні найбільш ефективних форм і методів проведення позакласних занять з української мови та літератури.

Об'єктом дослідження кваліфікаційної роботи є позакласна діяльність з української мови та літератури в школі.

Предметом дослідження є педагогічні умови організації позакласної діяльності.

Мета дослідження обумовлює розв'язання таких **завдань**:

- з'ясувати основні принципи та функції організації позакласної роботи;
- охарактеризувати форми позакласної роботи з української мови;
- дослідити особливості проведення позакласної роботи з української літератури;
- з'ясувати можливості застосування ігрових технологій в позакласній діяльності з літератури.

Методологічною і теоретичною основою дослідження стали праці педагогів та психологів із проблеми мотивації навчання школярів (Р. Бабалова, Є. Ільїн, О. Леонт'єв, С. Огірок, Г. Щукіна), дослідження теоретичних засад сучасних освітніх технологій навчання та виховання (О. Любарська, А. Нісімчук, О. Падалка, О. Пехота, І. Смолюк, О. Шпак), організації педагогічного процесу у школі (П. Гусак, Л. Занков, В. Паламарчук, О. Савченко), філософсько-педагогічні концепції дитиноцентризму тощо.

У сучасній психології вивченню проблеми креативності, творчих здібностей, творчої особистості присвячені роботи зарубіжних і вітчизняних дослідників: Д. Гілфорда, Є. Торренса, С. Мідника, Я. Пономарьова, С. Рубінштейна, Т. Баришевої, тощо. У сучасних роботах педагогів З. Друзь, І. Литвинчука, О. Малихіної, С. Огірка, Н. Постернак, О. Савченко, М. Шпак та психологів Ю. Машбиць, О. Митника, О. Онисюка, М. Теплякова проблема стимулювання творчої діяльності особистості розглядається як системоутворюючий фактор її розвитку.

У кваліфікаційній роботі використовувалися наступні **методи**, які відповідали природі явища, що вивчалось, і були адекватні поставленим завданням: аналіз, порівняння та узагальнення даних з проблеми дослідження на основі вивчення наукової, психолого-педагогічної та методичної літератури; спостереження за навчально-виховним процесом у закладах загальної середньої освіти; вивчення та узагальнення педагогічного досвіду; анкетування учнів і вчителів.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці та впровадженні у навчально-виховний процес методичних рекомендацій з організації позакласної роботи з української мови та літератури спрямованих на залучення творчої діяльності учнів, мотивування читацької активності, розвиток зв'язного мовлення.

Публікації. Результати дослідження стали предметом обговорення на наукових конференціях та були відображені в таких публікаціях:

Позакласна робота з української літератури в умовах змішаного навчання. *Теоретичне та практичне застосування результатів сучасної науки: матеріали міжнародної студентської наукової конференції* (Т. 4), 27 листопада, 2020 рік. Запоріжжя, Україна: Молодіжна наукова ліга).

Підняття мовленнєвої активності учнів під час позакласних заходів. *Матеріали II всеукраїнської конференції молодих вчених «Молодь і наука. Практика інноваційного пошуку»*. (17 грудня 2020 р., Національна металургійна академія України, м. Дніпро).

Організація позакласної роботи з літератури за допомогою ігрових технологій. *VI Міжнародна науково-практична конференція «Priority directions of science and technology development»*, 20-22 грудня 2020 р., Київ, Україна.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи 85 сторінок, з них основного тексту – 77 сторінок. Список використаної літератури містить 99 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ПОЗАКЛАСНА РОБОТА ЯК ОДНА З ФОРМ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ

1.1. Форми та види позакласної роботи

На необхідність вирішення проблем організації позакласної роботи вказано в Законі України «Про загальну середню освіту», Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті тощо. Уся система позакласної освіти в загальноосвітніх школах України базується на програмі «Основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України», затвердженій наказом № 1243 Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 31.10.2011. Відповідно до цієї програми планування позакласної діяльності педагогів повинно залежати перш за все від уподобань та настроїв школярів, їх зацікавленості у певних формах діяльності та індивідуально-психологічних особливостей кожної дитини.

Насамперед слід уточнити зміст поняття «позакласна робота». Аналіз літературних джерел засвідчив велику кількість тлумачень позакласної роботи. С. Гончаренко подає таке визначення: позакласна робота – складова частина навчально-виховного процесу в школі, одна з форм організації дозвілля учнів, яка організовується й проводиться в позаурочний час органами дитячого самоврядування за активною допомогою й при тактовному керівництві з боку педагогічного колективу, особливо класних керівників, учителів, організаторів позакласної та позашкільної роботи. [23, с. 263]. Схоже тлумачення позакласної роботи вміщено в Енциклопедії освіти – складова частина навчально-виховної роботи, організовані й цілеспрямовані заняття групою чи всім педагогічним колективом з групою чи всіма учнями, які проводяться в позаурочний час для розширення знань, умінь і навичок,

розвитку самостійності, індивідуальних здібностей і схильностей учнів, а також задоволення їхніх інтересів і забезпечення розумового відпочинку [30, с. 684]. М. Фіцула зазначає, що позакласна робота – різноманітна освітня й виховна робота, спрямована на задоволення інтересів і запитів дітей, організована в позаурочний час педагогічним колективом школи [91, с. 333].

Узагальнюючи погляди науковців і методистів, будемо тлумачити позакласну роботу як систему неоднорідних за змістом, призначенням та методикою проведення освітньо-виховних заходів, що виходять за межі обов'язкових навчальних програм, проводяться в позаурочний час у шкільному освітньому середовищі та відкривають додаткові можливості для розвитку індивідуальних здібностей учнів.

М. Белікова наголошує, що позакласна робота спрямована на вирішення низки завдань:

- формування в учня позитивної Я-концепції;
- створення сприятливих умов отримання позитивного досвіду роботи в колективі;
- формування необхідності продуктивної, соціально корисної діяльності відповідно до нахилів учнів та можливість самостійно її організувати;
- формування моральних, емоційних, вольових компонентів світосприйняття;
- розвиток пізнавальних інтересів;
- організація вільного часу школярів [7].

В. Войчук, розглядаючи завдання позакласної роботи, виділяє зокрема такі:

- формування творчої спрямованості особистості;
- розвиток рис характеру: цілеспрямованості, ініціативності, допитливості, критичності, самостійності, вимогливості, наполегливості, винахідливості, оригінальності, готовності до виправданого ризику, а

також організованості, працелюбності, порядності, відповідальності тощо;

- формування творчої самосвідомості, що виявляється в самопізнанні та адекватній самооцінці, самовдосконаленні, емоційній саморегуляції;
- розвиток творчих якостей інтелекту – діалектичного та цілісного сприйняття дійсності, спостережливості, творчої уяви і фантазії, інтуїції, уваги й пам'яті;
- розвиток творчого потенціалу учнів – бажання систематично здобувати нові знання в певній галузі, уміння творчо їх використовувати, експериментувати, досліджувати;
- формування якостей творчої особистості й відповідного індивідуального стилю діяльності та поведінки;
- виховання в школярів здатності до творчого спілкування з діячами науки, техніки, культури, мистецтва, уміння вести діалог, висловлювати свою думку тощо [16, с. 31].

Позакласна робота має певні специфічні характеристики. Л. Якубова виділяє такі особливості: висунення на перший план творчих і продуктивних завдань; «занурення» в діяльність; формування сенсів і цілей діяльності; відповідність завдань логіці зростаючої креативності результату, їх спрямованість на спонукання школярів до самореалізації в діяльності, висунення нових цілей, зміни смислових установок, при цьому завдання спрямовані на розширення зони найближчого творчого розвитку учнів [99].

Д. Ліфференко наголошує на врахуванні таких особливостей при організації позакласної роботи:

- формування взаємин на основі творчої співпраці;
- організація навчання на основі особистісної зацікавленості учня, його індивідуальних інтересів і здібностей;
- превалювання ідеї подолання труднощів, досягнення мети в спільній діяльності педагога та учнів, самостійній роботі школярів;
- вільний вибір форм, напрямів, методів діяльності;

- розвиток системного, інтуїтивного мислення, уміння «згортати» й деталізувати інформацію;
- гуманістичний, суб'єктивний підхід до виховання;
- створення нового педагогічного середовища [46, с. 38].

Зважаючи на різноманітні зміст та завдання, позакласна робота вимагає і різноманітності форм. Учені-методисти розрізняють форми та види позакласної роботи за кількома критеріями. Насамперед, позакласна робота може класифікуватися за *критерієм кількісної участі в ній учнів*. У цьому випадку розрізняють три основні форми:

- масову,
- групову,
- індивідуальну [76; с. 9].

Форми масової (колективної) роботи є найбільш розповсюдженими у школі. Вони здебільшого носять періодичний характер і містять у собі великі можливості щодо активізації учнів.

До масових форм роботи належать конференції, конкурси, фестивалі, олімпіади, тематичні тижні, розважальні вечори або ранки, тижні з різних предметів, зустрічі з видатними людьми тощо.

Для учнів молодшого шкільного віку найбільше підходять короткі ранкові зустрічі, під час яких організують ігри, вистави, танці тощо.

Для дітей середнього та старшого шкільного віку влаштовують тематичні вечори, вечори запитань і відповідей, під час яких обговорюються актуальні проблеми культури, спорту, науки, внутрішнього та міжнародного політичного життя тощо. Організують дні, тижні, місячники дитячої книги, поезії, музики, театру, кіно тощо. Також популярними є зустрічі з відомими людьми, які влаштовують переважно для середнього та старшого шкільного віку з метою ознайомлення з історичним минулим, новинками науки і техніки, поезією, мистецтвом.

Конференція – важливий засіб формування особистісного ставлення учнів до науково-популярної літератури, зразків різних видів мистецтва, розвитку їхніх літературно-естетичних смаків, пізнавальних потреб й інтересів до художньо-естетичної діяльності [96].

Масові форми розраховані на одночасне охоплення багатьох учнів, їм властиві урочистість, яскравість, вони мають великий емоційний вплив на дітей.

Групові (гурткові) форми роботи носять переважно постійний характер. Групові форми позакласної роботи охоплюють групу від 5 до 35 учнів. Ці форми роботи характеризуються активною діяльністю кожного з учасників. До таких форм роботи належать зокрема години класного керівника, гуртки з окремих предметів та гуртки художньої самодіяльності, екскурсії, конкурси, підготовка радіо-, телепередач тощо. Наприклад, О. Коберник у монографії «Управління вихованим процесом у загальноосвітньому навчальному закладі» (2003) серед форм групової позакласної роботи виділяє зокрема етичну бесіду – це форма виховної роботи, спрямована на формування в учнів знань, умінь і звичок моральної поведінки, оволодіння загальнолюдськими і національними морально-духовними цінностями; обговорення книг, конференції. Вони влаштовуються з метою пропагування зразків художньої та науково-популярної літератури, різних видів мистецтва серед учнів, обміну думками щодо конкретних робіт, активізації їхньої самостійності в оцінних судженнях, поглядах [38]. Під час обговорення радіо- та телепередач, художніх фільмів створюються сприятливі умови для відвертої розмови, з'ясування позиції кожного учня. На виставках експонують кращі роботи учнів, зразки гурткової роботи.

Індивідуальні форми позакласної роботи

Індивідуальна форма позакласної роботи передбачає самостійне виконання окремими учнями різних завдань учителя чи колективу, пов'язаних з позаурочною діяльністю, при цьому індивідуальні форми позакласної роботи можуть носити як періодичний характер, так і постійний.

Методисти при цьому відзначають, що індивідуальна робота носить, як правило, дослідницький характер. «Доцільність індивідуального підходу зумовлена особливостями розвитку особистості, рівнем її вихованості, досвіду поведінки, потребами й інтересами. Вибір методики індивідуального виховного впливу залежить від рівня розвитку учня, його готовності до цього впливу, психічного стану, звичок, темпераменту» [9]. В індивідуальній виховній роботі необхідно передбачити координування впливів педагогів, батьків і колективу на особистість учня; цю роботу слід планувати, враховуючи особливості школярів. Проект організації індивідуально-педагогічної взаємодії з учнем повинен бути цілеспрямованим, педагогічно доцільним – передбачати готовність школяра до відповідної діяльності й педагогічного впливу, спрямовувати розвиток потреб й інтересів учня у позитивному напрямку (соціальному, особистісному). [9].

Серед індивідуальних форм позакласної роботи можна згадати позакласне читання, колекціонування, написання заміток і доповідей, виготовлення наочних посібників, підготовка рольових ігор, оформлення альбомів, блогів тощо. В індивідуальній виховній роботі використовують гру на музичних інструментах, вишивання, малювання та ін.

Так, І. Д. Бех стверджує, що «колекціонування позитивно впливає на загальний розвиток учнів, навчальну діяльність і поведінку, розширює кругозір і пізнавальні інтереси, формує дослідницькі уміння, виховує цілеспрямованість і наполегливість. Корисно організувати в класі виставки й огляди учнівських колекцій, обов'язково слід підвести підсумки, похвалити юних колекціонерів» [9].

Ефективність колективних, групових та індивідуальних форм організації виховної роботи зростає, якщо вони застосовуються у системі, пов'язані між собою і доповнюють одна одну.

За критерієм регулярності охоплення учнів позакласною діяльністю у методичній літературі розмежовують *систематичні* та *епізодичні* форми

позакласної діяльності (Л. Григорян використовує терміни постійні та періодичні форми роботи).

Систематичні проводяться постійно впродовж року, епізодичні – заходи, які організують один-два рази на рік. Систематична робота проводиться за складеним на семестр планом при постійному складі учнів. Епізодичні заходи між собою не пов'язані ні темою, ні метою проведення.

Т. Іваха на основі аналізу наукових джерел робить висновок про поліфункціональність позакласної діяльності й зазначає, що в ній поєднується конструктивна, комунікативна, гностична, інформаційна, проєктивна, мобілізаційна, орієнтаційна, гуманістична, діагностична та розвивальна функції [34, с. 37]. З огляду на вищесказане, доходимо висновку, що мета й завдання позакласної роботи вчителя-словесника, спрямовані на розвиток всебічно розвиненої особистості, зумовлюють такі її функції:

- гуманістичну (формує критичну спрямованість школярів в умовах спілкування й співробітництва);
- інформаційну (учитель доносить учням літературознавчий матеріал у дохідливій формі, уміє відбирати та компонувати необхідну інформацію при створенні сценаріїв позакласних заходів);
- виховну (формує переконання, систему ставлень, готовність до налагодження стосунків з оточенням, сприяє засвоєнню культурних надбань суспільства, загальнолюдських ідеалів, системи цінностей, формуванню базової культури особистості);
- розвивальну (розвиває мислення, уяву, мову школярів; передбачає створення вчителем проблемних навчальних ситуацій);
- конструктивно-організаційну (відбирає і організовує зміст позакласних занять, проєктує майбутню діяльність учнів під час засвоєння інформації та власну поведінку в процесі взаємодії з учнями, організовує літературознавчий матеріал, в процесі повідомлення його учням, різні види позакласної літературної діяльності школярів, власну діяльність і поведінку в процесі безпосередньої взаємодії з молоддю);

- проєктивну (планує зміст і форми позакласної роботи відповідно до об'єму та послідовності засвоєння інформації школярами старшої ланки з урахуванням вивченого в середній ланці); - комунікативну (передбачає становлення взаєностосунків з учнями, іншими вчителями, адміністрацією школи, практичним психологом, батьками);
- дослідницьку (розвиває вміння аналізувати, систематизувати, узагальнювати, класифікувати, оцінювати, структурувати явища, які досліджуються);
- креативна (розвиває творчий потенціал особистості, здатність до нешаблонного аналізу, подолання стереотипів, встановлення різноманітних зв'язків між об'єктами та їх властивостями, узагальнення явищ, які не пов'язані між собою очевидним зв'язком);
- стимулювально-орієнтувальну (прищеплює інтерес до української літератури, орієнтує в різноманітній інформації, мобілізує на виконання вправ, завдань, справ, прививає бажання до самоосвіти, саморозвитку, здійснює профорієнтацію учнів);
- соціалізуючу (готує школяра до встановлення взаєностосунків з реальним соціальним середовищем);
- здоров'язберігаючу (сприяє збереженню й зміцненню фізичного, психічного, духовного здоров'я учнів, створює умови для ефективного навчання, вчасного відновлення фізичних та психічних сил учня);
- діагностичну (визначає рівень, недоліки та лакуни в знаннях, вихованості, готовності до взаємодії із соціальним оточенням, володіння методами самоаналізу та аналізу педагогічного досвіду, спостерігає та аналізує різні позакласні заходи, експериментально перевіряє нові види позакласної роботи);
- методичну (аналізує рівень власної роботи, визначає ефективність використаних методик, виявляє та усуває недоліки, накреслює перспективні зміни, розробляє нові методичні підходи та прийоми власної діяльності та учнів).

Виділені функції позакласної роботи вчителя-філолога реалізуються в їх єдності. Специфіка позакласної роботи потребує відповідних професійно-особистісних якостей педагога, індивідуального стилю мислення, спрямованого на творчий пошук оригінальних рішень, розвиток літературних здібностей старшокласників у позаурочний час. А. Бруднов підкреслює, що своєрідність цього виду діяльності пов'язана з інноваційними ідеями: гуманістичної спрямованості освіти (відмова від функціональної заданості цього процесу, самовизначення дитини, формування особистісної позиції, перехід від культури корисності до культури гідності); ієрархії педагогічних цілей побудови індивідуалізованих систем навчання, перетворення знання на інструмент творчого освоєння світу, включення науково-дослідної діяльності в процес навчання [12, с. 2].

1.2. Творчість як суб'єктивна передумова креативного розвитку особистості

У педагогічному словнику «творчість» визначається як «продуктивна людська діяльність, здатна породжувати якісно нові матеріальні та духовні цінності суспільного значення» [19, с.30]. Творчість – завжди пошук нових ідей, нових можливостей та шляхів вирішення завдань, нових форм самовираження. Ця категорія визначається вищою формою активності і самостійної діяльності людини.

Важливою умовою виховання особистості є розвиток її творчого потенціалу у діяльності. Тому на всіх щаблях школи (початкової, середньої, старшої, вищої) слід звертати особливу увагу на формування в учнів різноманітних, глибоких і міцних систем знань, на максимальну стимуляцію самостійної діяльності, на розвиток стійких творчих інтересів, цілеспрямованості творчих пошуків, наполегливості під час виконання творчих завдань.

У галузі педагогічної науки творчість розглядається як оригінальність і високоефективний підхід учителя до навчально-виховних завдань, збагачення теорії і практики виховання й навчання.

Підсумовуючи визначення творчості як процесу, як виду діяльності, наведемо вислів О. Рудницької, яка розуміє творчість як свідому діяльність людини, і не будь-яку, а яка спрямовано на створення нових суспільно значимих матеріальних й духовних цінностей. «Особистість від природи здатна до самовдосконалення, внаслідок чого активно творить себе і постійно рухається у напрямку творчості та особистісного розвитку» [35, с. 22].

Творча самореалізація у широкому значенні становить основну якість, невід'ємну характеристику психічно здорової людини. Так, за А. Маслоу, психічно здорова людина – це щаслива людина, яка живе в гармонії з собою, не відчуває внутрішнього розладу, захищається, однак першою не нападає, любить навколишній світ, людей і творчо працює, реалізуючи свої здібності й обдарованість [35, с. 38].

Різноманітні процеси в сучасному суспільстві, в яких виявляється творчий професійний потенціал, забезпечують найбільш суттєві прогресивні зміни у соціумі. Важливим для суспільства є не тільки генерація нових ідей та рішень, а й уміння сприймати та розуміти нове, поважати свіжі, навіть незрозумілі ідеї, впроваджувати їх, не протидіяти новому. Український філософ Г. Сковорода, розглядаючи людину як мікрокосм, вважав її найвищою цінністю світу, а її розум, творчий потенціал, духовне багатство – сповненими глибокого гуманістичного смислу, спрямованими на актуалізацію внутрішніх потенцій з метою ствердження вищого етичного начала [4].

Психологи розглядають у здібностях людини внутрішні фактори – природні задатки, та надають великого значення для їх розвитку зовнішнім факторам – навчання та середовищу. Так, високо креативні суб'єкти, за Е. Торренсом, відзначаються впевненістю в собі, почуттям гумору, підвищеною увагою до свого «Я» [21]. Більшість дослідників наполягають на

важливості створення оптимальних умов, за яких реалізуються потенційні творчі здібності кожної людини.

Вважаємо, навіть побіжний огляд свідчить, що визначення сутності творчих здібностей особистості ґрунтується, як правило, на визначенні сутності феномена «творчість». Під творчістю, наприклад, Н. Роджерс розуміє таку діяльність, у результаті якої створюється оригінальний і, разом з тим, соціально значущий продукт. Тому головним показником творчості дослідниця вважає новизну і перетворення. Тієї ж думки дотримуються й інші дослідники.

Під здібностями такі вчені, як А. Козирева, О. Моляко, В. Роменець, С. Сисоєва розуміють психічні якості індивіда, що регулюють його поведінку і є умовою його життєдіяльності [11, с. 38-39]. Здібності людини визначаються за активністю і специфікою діяльності її мозку, фізіологічними особливостями, вміннями, навичками і, головне, - сукупним ступенем соціалізації людини, досягнутого людством історичного розвитку.

Найчастіше дослідники творчих здібностей оперують поняттям «креативність» (англ. *creativity*) – творчі здібності (можливості) людини, які можуть проявлятися в мисленні, почуттях, спілкуванні, окремих видах діяльності, характеризувати особистість в цілому або окремі її прояви, продукти діяльності, процес їх творення [8].

Існує значна кількість визначень креативності і їхнє число зростає щорічно. Л. Шрагіною визначення були розділені на п'ять основних типів: гештальтистські (ті, що описують креативний процес як руйнування існуючого гештальту для побудови кращого), інноваційні (орієнтовані на оцінку креативності за новизною кінцевого продукту), естетичні чи експресивні (ті, що наголошують на самовираженні творця), психоаналітичні чи динамічні (що описують креативність у термінах взаємин Воно, Я і Супер-Я), проблемні (що визначають креативність через ряд процесів вирішення завдань) [77, с. 29–30]. До цього розряду було віднесено і визначення Дж. Гілфорда креативності як процесу дивергентного мислення. Креативність

визначається також як досягнення будь-чого значимого і нового. Іншими словами, це те, над чим працюють люди, щоб змінити світ [3, с. 433–456].

Дослідники теорії креативності (А. Болотова, Л. Венгер, В. Дружинін; О. Д'яченко), інтерес до якої за останні роки помітно зріс, розглядають чотири основних аспекти: креативний процес, креативний продукт, креативну особистість і креативне середовище (сферу, структуру, соціальний контекст, що формує вимоги до продукту творчості). Найчастіше ці підходи використовуються разом.

Л. Фестінгер, аналізуючи дослідження в галузі психології креативності, зробив наступні узагальнення:

1. Креативність – це здатність адаптивно реагувати на необхідність у нових підходах і нових продуктах. Вказана здатність дозволяє також усвідомлювати нове в бутті, хоча сам процес може носити як свідомий, так і несвідомий характер. Створення нового творчого продукту багато в чому залежить від особистості творця і сили його внутрішньої мотивації.
2. Специфічними властивостями креативного процесу, продукту й особистості є їх оригінальність, спроможність, валідність, адекватність задачі і ще одна властивість, що може бути названо придатністю – естетичною, екологічною, оптимальною формою, правильною й оригінальною на цей час.
3. Креативні продукти можуть бути дуже різними за природою: нове вирішення проблеми в математиці, відкриття хімічного процесу, створення музики, картини чи поеми, нової філософської чи релігійної системи, свіже вирішення соціальних проблем тощо [86, с.39– 40].

Англійський вчений Р. Стернберг, виділяє два найбільш загальні підходи до процесу креативності: 1) як до процесу, що протікає в окремій особистості в окремий момент часу (цієї точки зору дотримується більшість дослідників), 2) як до процесу, залежного від системи соціальних зв'язків, проблемних сфер, критеріїв оцінок креативного продукту тощо, тобто у широкому соціальному

й історичному контексті. При цьому процес креативності не втрачає свого зв'язку з індивідуальністю творця, але вимагає іншого підходу до аналізу процесу і його дозрівання [5].

Інші дослідники наголошують на різних складових процесу креативності, або спираються на одну складову, яка визначається як центральна, або вибудовують складну систему взаємопов'язаних процесів. Наприклад, Н. Вишнякова, описує креативність, розуміючи творче мислення як процес відчуження труднощів, проблем, інформаційних прогалин, відсутніх елементів; побудови здогадів і формулювання гіпотез, що стосуються існуючих недоліків, оцінки й тестування цих здогадів і гіпотез; можливості їхнього перегляду і перевірки і, нарешті, узагальнення результатів [8].

С. Меднік постулює, що в основі креативності лежить здатність виходити за межі стереотипних асоціацій, працювати із широким семантичним полем. Вчений пропонує модель креативного процесу, що має три пов'язані між собою складові:

- рефлексивність як основний процес, який дозволяє формувати самосвідомість, самооцінку, за допомогою мови планувати, відображати й аналізувати світ;
- цілеспрямованість, чи інтенціональність, яка дозволяє організувати пережитий досвід і разом з вірою у можливість змін до кращого, дозволяє реально змінювати середовище;
- володіння способами трансформації і реорганізації, що пропонуються культурою й обумовлюють індивідуальні відмінності [8].

К. Урбан виокремлює три основні параметри креативності:

- оригінальність (здатність продукувати віддалені асоціації, незвичайні відповіді);
- семантична гнучкість (здатність виявляти основну властивість об'єкту і пропонувати новий спосіб його використання, продукувати різноманітні ідеї в нерегламентованій ситуації);

- образну адаптивну гнучкість – можливість змінити форму стимулу так, щоб побачити в ньому нові ознаки і можливості для використання [5].

Е. Торренса під креативністю розуміє здібність до загостреного сприйняття недоліків, пропусків в знаннях, дисгармонії тощо. Він вважає, що творчий акт ділиться на сприйняття проблеми, пошук рішення, виникнення і формулювання гіпотез, перевірку гіпотез, їх модифікацію і знаходження результату [33, с.111-112].

Креативний процес є специфічним для різних галузей знань, але має загальні характеристики; він має тимчасові рамки і визначені етапи.

Отже, творчість (творчу діяльність) як суб'єктивну передумову креативності слід розглядати як сукупність властивостей і якостей особистості, які дають змогу здійснювати пошук, використовуючи при цьому нестандартні засоби, вирішувати інтелектуальні проблеми з установкою на відкриття нового, невідомого для себе.

1.3. Самостійна робота учнів як засіб розвитку пізнавальної активності та творчого мислення

Пріоритетним в літературній освіті є те, що народився й утверджується новий її зміст. По-новому трактуються основні прикмети української духовності, історичні традиції народу. Це дало поштовх для застосування нових технологій. Учитель навчає літературі як мистецтву слова, забезпечує національний компонент у змісті освіти, практикує евристичні методи навчання, добирає для учнів інформацію, що має для них особистісне значення, акцентує увагу на загальнолюдських цінностях.

У програму з української літератури введені найвизначніші твори нашого письменства, що дають уявлення про його жанрову та стильову розмаїтість, відкривають широкі можливості для суспільно-політичного, морального і естетичного виховання молодого покоління. Але тут існує певна проблема, адже добір матеріалу і система його вивчення повинні будуватися нтаким

чином, щоб за короткий час розв'язати багато питань у плані літературної освіти учнів, їхнього виховання, а також формування інтересу до літератури.

Величезний обсяг художніх творів викликає певні труднощі, тобто, чимала кількість імен письменників і їх творів не дозволяє учням заглиблюватися в ці твори, ґрунтовно осмислювати їх, а тому ефект від їх вивчення зовсім малий. Поверхнево вивчені твори швидко забуваються. Але є й інша крайність – надто обмежена кількість творів, на матеріалі яких реалізується літературна освіта учнів, – яка так само не виправдовує себе, бо тоді буде дуже збіднене уявлення учнів про українську літературу, та й навчально-виховні завдання, які стоять перед учителями-словесниками, в цьому випадку, не зможуть реалізуватись [19, с. 31].

Учні мають знати основні етапи розвитку літератури та найважливіші факти літературного процесу, етапи життєвого і творчого шляху письменників, проблематику та ідейно-тематичну основу творів, особливості композиції, сюжет, місце і значення кожного твору письменника в літературному процесі певного періоду, оцінку вивчених творів, світове значення пропонованих творів української літератури.

Учні повинні вміти виявляти здатність доводити свої твердження, власну думку, складати тези й конспекти критичних статей, рецензії, писати есе.

«Сьогодні ми стали свідками того, як тисячі людей відійшли від духовних та культурних надбань свого народу, поставили себе у неприродні, несумісні з власною сутністю умови життя, що привело до духовного збідніння, падіння моральних основ, девальвації вічних загальнолюдських цінностей, а це, в свою чергу, відгукується екологічними катастрофами, кризами ідеології, економіки і т. д.» [62].

Сучасні дослідження засвідчують, що в епоху науково-технічного прогресу значно послаблюється емоційна чутливість. Рятуватися ж від емоційної черствості можна лише шляхом залучення дітей і підлітків до надбань вітчизняної і світової культури. На матеріалі художніх творів учні повинні емоційно пережити, глибше зрозуміти, що таке добро і зло, у чому

смисл людського життя, щастя, яке місце людини в суспільстві, що таке активна життєва позиція, людська совість, обов'язок, подвиг, честь.

Художні твори сприяють самовихованню, допомагають усвідомити своє місце в суспільстві. На уроках літератури, крім специфічних умінь, зумовлених особливостями предмета, учні набувають умінь загальні й інтелектуальні, які формуються в процесі вивчення всіх дисциплін. Це вміння аналізувати, зіставляти факти, виділяти в них істотне, спільне, характерне для багатьох явищ, порівнювати їх, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, обґрунтовувати, вмотивовувати думку, робити певні висновки та ін. Діапазон їх формування дуже широкий, але одним із складових у навчальному процесі є самостійна робота учнів [19, с. 32– 33].

Сучасним учням важко розібратися, правильно оцінити ряд подій виходячи з того потоку інформації (часом досить суперечливої), яка виплескується на нас з боку преси, радіо і телебачення. У зв'язку з цим виникає необхідність вирішення низки проблем. Однією з таких проблем, яка потребує негайного вирішення є проблема формування в процесі навчання активного, самостійного, *творчого мислення школярів*. Учням потрібно допомогти позбутися шаблонного, стереотипного мислення, стандартних установок, які вбивалися в їхні голови ще з дитинства. Сучасна школа повинна виховувати у школярів здатність до самостійної навчальної діяльності, самостійного здобуття знань.

Цій проблемі присвячено багато наукових розвідок, але, як правило, питання розглядається вузько, з позиції якоїсь однієї риси, якості, яка протиставлялась іншим. Одні вчені твердять, що самостійність визначається тільки розумовою діяльністю учнів, інші – тільки мотивами її діяльності, її добровільністю, треті – тільки рисами характеру, поведінки тощо. Але діяльність людини потрібно формувати самостійність людини загалом, у всіх її проявах.

У навчанні української літератури слід розрізняти:

- самостійність мислення, яка веде до формування переконань; з нею тісно пов'язана і самостійність у використуванні навичок і вмінь, прийомів розумової праці;
- самостійність характеру, поведінка особистості, здатність відстоювати свої погляди;
- самостійність поштовху до діяльності, її мотивів; для неї важливі прояви інтересу, ініціативи, творчості;
- самостійність практичної діяльності [27, с. 26].

Існує різниця між пізнавальною діяльністю при передачі готових знань і при формуванні знань на основі самостійної розумової діяльності учнів.

Для організації самостійної навчальної діяльності необхідно забезпечити її доступність і різноманітність, враховуючи при цьому вікові та індивідуальні особливості учнів, дотримуючись дидактичних вимог.

Самостійна робота з літератури має велике навчальне й виховне значення. Вона може дати бажані наслідки лише тоді, коли вчитель застосовує її у певній системі та послідовності; правильно керує нею; працює в тісному контакті з учителями інших предметів.

Самостійною є та діяльність, яку учень здійснює без сторонньої прямої допомоги, спираючись на свої знання, мислення, вміння, життєвий досвід, переконання, і яка, через збагачення учня знаннями формує риси самостійності.

Розвиток самостійності в процесі навчальної діяльності включає в себе такі сторони:

- ставлення вчителя до проявів самостійності;
- уміння учнів самостійно планувати свою навчальну роботу;
- уміння виділяти головне і другорядне;
- оцінку учнем труднощів у вивченні матеріалу;
- наявність або відсутність в учня інтересу до матеріалу, який вивчається;

- самостійне застосування засвоєних знань;
- самооцінка [29, с. 10].

Навички і вміння самостійної роботи в учнів формуються не самі по собі, а в результаті спеціально організованих вправ, що органічно включаються у навчальний процес.

Велике значення має правильне керівництво активною пізнавальною діяльністю учня, створення проблемної ситуації на уроці, раціональна організація видів самостійної роботи, пов'язаної з подоланням учнями певних труднощів і підведення підсумків виконання, об'єктивна оцінка роботи.

Для того, щоб самостійна робота була ефективною важливо дотримуватись взаємозв'язку різних видів самостійної роботи учнів на уроці та урізноманітнювати їх, повинен існувати взаємозв'язок класної і домашньої самостійної роботи.

Потрібно організовувати роботу так, щоб домашня самостійна робота була її органічним продовженням. Самостійна робота повинна носити творчий характер, звертатися до почуттів та емоцій учня, сприяти розвитку критичного мислення.

Дуже важливо навчити учня працювати з книжкою і в школі, і вдома, виробляти в нього звичку «копатися в книжках».

Майже у кожного учня є потреба проявити свої творчі нахили, цю потребу він може задовольнити в процесі написання твору, адже процес написання твору є процесом творчого уявлення. Спочатку твір існує як система уявлень про факти, події, які треба певним чином відібрати. Щоб успішно керувати цим процесом, розвивати творчі здібності учнів, необхідно знати їх індивідуально-психологічні особливості, ставлення дітей до навчання, особливості їх знань, умінь і навичок, вольових якостей.

Важливою є робота учнів над висновками як по окремому уроку, так і з теми загалом. Вивчаючи всі факти і події, учні узагальнюють ці факти і складають короткі висновки. Спочатку висновки робляться ними по одному з

якихось уроків, потім, коли учні оволодіють певними навичками, складаються висновки по всій темі.

Як показує досвід, для того, щоб самостійна робота учнів була ефективною потрібно дотримуватись певних умов:

- чіткої, конкретної постановки завдань;
- характер завдань і запитань для самостійної роботи та їх складність на різних етапах навчання повинен змінюватись;
- завдання для самостійної роботи мають бути доступними і посильними;
- повинна бути диференціація завдань для самостійної роботи (можна поділити учнів класу на певні групи за рівнем їх знань та умінь);
- повинна дотримуватись систематичність і послідовність застосування самостійної роботи учнів в процесі навчання;
- важливо дотримуватись взаємозв'язку різних видів самостійної роботи учнів та їх урізноманітнення;
- повинен існувати взаємозв'язок класної і домашньої самостійної роботи [14, с.54-55].

Отже, самостійна робота учнів у процесі вивчення предмету є основним засобом виявлення і розвитку в них творчих здібностей і обдарованості, підготовки їх до практичної діяльності. Залежно від підготовленості учнів учитель щоразу повинен сам визначати послідовність і насиченість самостійної роботи, проявити свою творчість та ініціативу. Залежно від переходу учнів з класу в клас зростає рівень їх знань і пізнавальних можливостей. Навчальний процес розкривається все повніше й глибше. У зв'язку з цим і види самостійної роботи поступово ускладнюються, але треба також пам'ятати, що самостійна робота – один із засобів поліпшення всієї навчально-виховної роботи, підготовки учнів до життя, до практичної діяльності.

1.4. Використання проблемно-діалогічного навчання у позакласній діяльності

Проблемне навчання давно й усебічно досліджують у педагогіці, психології, методиці, майже в усіх працях, присвячених проблемі розвивального навчання, що ґрунтуються на закономірностях продуктивного мислення, яке актуалізується в процесі проблемно-пошукової діяльності. Теоретичне обґрунтування проблемно-діалогічного навчання відбивається в працях Л. Виготського, В. Давидова, Л. Занкова, І. Лернера, П. Гальперіна, А. Алексюка, О. Матюшкіної, А. Фурмана та ін. А. Фурман так пояснює принцип діалектичного зв'язку та єдності проблемності й діалогічності в пізнавальному процесі: «Проблемність становить зміст будь-якої продуктивної діяльності, а діалогічність є найбільш продуктивною формою існування суб'єктивної діалектики... Відтак проблемність – це універсальний спосіб вияву та існування змісту пізнавального процесу, тобто внутрішня його форма, а діалогічність – конкретна духовно-практична даність, реальний потік творчої активності індивіда, інакше – зовнішня форма пізнання» [42, с. 471].

Проблемність у навчанні як загальна характеристика пізнання під час вивчення точних, природничих і гуманітарних дисциплін реалізується з урахуванням специфіки цих наук. Створюючи проблемну ситуацію під час засвоєння усталених, однозначних понять у точних науках, зокрема й у мові, учитель спирається на те протиріччя, яке забезпечить сам процес пізнання в плані «чи – чи, або – або», а результат має бути таким, до якого й ішлося – конкретним, однозначним, що не підлягає сумніву. Наприклад, правило написання -а(-я) та -у(-ю) у родовому відмінку іменників чоловічого роду.

У літературному ж творі вже в його внутрішній формі обов'язково закладене протиріччя, і результат розв'язання його залежить від активності, творчої діяльності суб'єкта (учителя, учня, читача), який у той час і сам є неоднозначною, суперечливою цілісністю, як і художній твір, герой, через які пізнається багатоаспектний світ. Тому під час добору матеріалу для створення

проблемної ситуації з мови чи літератури вчитель повинен не тільки визначити протилежні точки зору, а бути готовим побачити протиріччя, закладені і в цих точках зору, бо їх можуть побачити учні, а вчителю треба буде їх переконливо заперечити чи аргументувати як можливий варіант.

Впроваджуючи проблемне навчання як умову забезпечення розвивального характеру навчання, слід пам'ятати, що розвивальне навчання не повинно обмежуватися тільки нарощенням (збільшенням) кількості інформації, розвитком інтелекту, озброєнням компетентнісними вміннями, а повинно розвивати й духовну сферу дитини. Це останнє найскладніше прогнозувати, ще важче – перевірити результативність. Адже те, що учень проголошує і навіть емоційно, переконливо доводить високоморальні істини, ще не є гарантією того, що в житті він за будь-яких умов буде діяти відповідно. Дитина часом говорить «правильні істини» заради оцінки, а може, й щиро вірячи в ці ідеали, але в складних життєвих ситуаціях відстоювати їх зможе не кожен.

Проблемне навчання під час вивчення літератури практично розпочинається вже з оголошення теми, мети уроку. Проте вже на цьому етапі виникає ряд застережень. Спрямовуючись на активізацію пізнавальної діяльності учнів, на впровадження інтерактивних технологій, учитель пропонує визначити проблему й мету уроку самим учням, ставлячи запитання типу: «Які завдання відповідно до теми уроку ви перед собою ставите?». Вважаємо, що на уроці літератури до проголошення мети на початку уроку навіть учителем треба ставитися з певним застереженням і не завжди з цього розпочинати урок, а тим більше не пропонувати учням визначати мету. Приклад з досвіду. Тема уроку: «Збірка поезій Б.Олійника “Сива ластівка”. Образ матері». Мета: «Проаналізувати збірку Б.Олійника “Сива ластівка”. Утверджувати любов до матері, до вітчизни, до України». Цю мету може виголосити вчитель, а можуть і самі учні. У цьому випадку за загальним формально правильним визначенням мети не враховується те, що слова ці адресуються учням 10 класу. При цьому ігнорується психологічний закон щодо дії інформації відповідно до віку: «будь новим» (для середнього віку), «не дій в лоб» (для старшокласників). За східним

прислів'ям: «Ти мені сказав один раз — я повірив, ти сказав удруге — я засумнівався, ти сказав утретє — і я зрозумів, що ти брешеш»,— без кінця повторювана істина в одній і тій же формі, одними й тими ж словами вже не сприймається адекватно. Про любов до матері, до рідної землі, до країни діти чують із дитячого садочка, і в школі до цієї проблеми звертаються не один раз на рік, а якщо повторювати без кінця, та ще й не «по-новому», то вже й не буде відповідно сприйматися або навіть буде викликати протидію («Я що, дурний зовсім, щоб не розуміти цього?») [42, с.473].

Учителю краще пропонувати учням після ознайомлення з текстом сформулювати свої запитання, адресовані авторові, текстові, учителеві. Це, дійсно, те, що свідчить про діалогічність сприймання твору й забезпечує діалогічність навчального процесу. Проблема може бути спровокована вчителем шляхом створення проблемної ситуації на початку уроку, а в процесі розв'язання її може бути сформульовано мету, у тому числі й учнями. «Основу проблемної ситуації під час вивчення літератури можуть становити:

- різні трактування літературних явищ ученими, письменниками;
- співставлення різних підходів до оцінки письменника, інтерпретації його твору чи проблеми, порушеної у творі в різні історичні періоди;
- протистояння письменника суспільним, політичним основам, ідеології свого часу;
- різні підходи до розуміння проблеми твору з боку автора та його сучасників;
- порівняння розв'язання цієї проблеми у творах української й світової літератури;
- співставлення проблеми із загальнолюдськими цінностями;
- конфлікти героя твору із середовищем, у якому живе, з іншими героями;
- протиріччя героя із самим собою (внутрішні протиріччя);
- конфлікт між прагненнями, ідейними переконаннями й діями героя;

- співставлення твору з реальною основою (життєва основа й відображення її у творі);
- зумовленість композиційних елементів, художніх деталей;
- співставлення різних редакцій твору» [78, с.42].

Звернімо увагу на специфіку створення проблемних ситуацій і формулювання проблемних запитань у ході вивчення літератури, пам'ятаючи, що маємо справу не тільки з наукою, а й з мистецтвом. Спираючись на основні вимоги щодо створення проблемних ситуацій і формулювання проблемних запитань, розроблених у педагогіці, виділимо такі специфічні вимоги, зумовлені літературою, як:

- проблемне запитання на уроці літератури має включати протиріччя, але не обов'язково передбачати однозначну відповідь;
- проблемне запитання має стимулювати не тільки розум, але й почуття;
- проблемне запитання має враховувати специфіку літератури як виду мистецтва.

Протиріччя, закладене в запитанні, – головна умова, що забезпечує альтернативність і стимулює мислення. З точки зору формальної логіки проблемне запитання структурно має вибудовуватися на протиріччі «чи – чи», «або – або», закладеному в самому запитанні. Наприклад: «Позитивним чи негативним героєм є Чіпка?». З точки зору логічної побудови запитання сформульовано абсолютно правильно. Але така постановка не виправдана відносно літературного героя як образу людини взагалі, в якій уже закладено протиріччя (про ідеальну людину можна говорити умовно, бо Людина – це мікрокосм, вибудований на гармонії позитивного й негативного). І взагалі літературного героя не можна ані засуджувати, ані виправдовувати: його треба зрозуміти. А часом дискутують ще з приводу запитання: «Засуджувати чи виправдовувати Чіпку?». Засуджувати чи виправдовувати можна певні дії героя відповідно до ситуації, а поцінувати – здатність особистості вдосконалюватися на життєвому шляху.

Безумовно, ураховуючи вік дітей, рівень знань та вміння діалектично мислити, уже в запитанні натякаємо на можливі варіанти розв'язання проблеми. Наприклад: «Микола Джеря — бунтар, жертва чи злочинець? ». І інакше: «Старий Кайдаш, старий Джеря — жертви кріпосницького ладу. Микола Джеря — теж жертва?». І відразу виникає сумнів: з одного боку, життя Миколи, страждання його родини зумовлені кріпосницьким ладом (жертва), а з іншого боку, він же не корився, не схилявся, протистояв (значить, не жертва?). Або: «Кармелюк, Довбуш, Робін Гуд, Микола Джеря — бунтарі, розбійники чи борці за справедливість?» [11, с.38].

Отже, проблемне запитання, включаючи протиріччя, передбачає неоднозначність, багатоваріантність розв'язання цього протиріччя, особливо в разі спрямування учнів на співвіднесення дій героя із ситуаціями життя в сучасному суспільстві й життя конкретної людини.

Щодо того, що проблемне запитання на уроці літератури має не тільки розв'язуватися, а й переживатися. Наведемо приклад з досвіду прекрасного вчителя, методиста-науковця І.С.Бація. На уроці літератури учениця характеризувала Лавріна із «Кайдашевої сім'ї» І. Нечуя-Левицького. Відповідь була правильною відповідно до трактовки, поданої в підручнику, і не викликала ніякої особистісної зацікавленості. Учитель у кінці відповіді звертається до учениці: «Марино, а за кого б ти вийшла заміж — за Карпа чи за Лавріна?» — «Звичайно ж, за Лавріна». — «Чому?». Трохи знітившись, дівчина почала характеризувати Лавріна вже з іншого погляду, особистісного, включаючи вже сприймання дівчини кінця ХХ ст., що живе в зовсім інших суспільно-політичних умовах, в іншій цивілізації і для якої Лаврін не просто герой літератури ХІХ ст., а тип людини, що в кожному часі реалізується по-іншому. Звісно ж, дівчина акцентує на позитивному, визначаючи переваги свого обранця.

Учителя не зовсім задовольняє такий однозначний підхід, хоча й зацікавлює. «Знаючи добре своїх учнів, звертається до іншої учениці: «Наталко,

а за кого б вийшла заміж ти?» – «Звісно ж, за Карпа». – «Чому?» – «Тому що він у сучасному житті всім забезпечив би». – «Поясни». І дівчина аргументує свій вибір, виходячи із життєвої позиції, відповідно до цього часу, але спираючись на текст твору. Так учні стають учасниками осмислення того, що в людині вже закладено потенційні можливості, які за певних умов можуть зреалізуватися і як позитивні, і як негативні. Так енергія, практична «хватка» Карпа за умов вільного підприємництва, де є свобода для особистої ініціативи, – дійсно, могла б мати результат. Але який і для кого? Знову проблема. Виявляється, розв'язання проблеми, пов'язаної з літературним твором і людиною взагалі, не завершується однозначним висновком» [33, с.115].

Ураховуючи специфіку літератури як виду мистецтва, формулювати запитання для учнів краще не в плані «Чому з героєм трапилося те чи інше?», а «Чому автор так повівся з героєм?». Наприклад, «Прапорonosці» Олесь Гончара. Запитання: «Чому герої трилогії гинуть уже після підписання капітуляції?» і «Чому Олесь Гончар змальовує загибель героїв (навіть Шури Ясно-горської) після перемоги?». У другому варіанті буде проблемне запитання, на відміну від першого, що передбачає однозначну відповідь за текстом (переказ ситуації, за якої гинуть герої). Другий варіант запитання враховує специфіку літератури як виду мистецтва, бо письменник ставить відповідну мету, вводячи читача в стан емоційного переживання авторської позиції. У цьому випадку письменник жертвує героями, яких полюбив читач, щоб підвести до усвідомлення протиприродності війни як такої, яка несе зло людству, руйнує гармонію буття.

Згадаймо, наприклад, реакцію глядача на фільми з «щасливим закінченням» і фільми, що закінчуються трагедією, загибеллю героя. У першому випадку глядач із полегшенням зітхає після переживань за долю героїв мелодрами чи подвигів супермена і заспокоюється по закінченні фільму. У другому ж випадку глядач продовжує знаходитися під враженням, осмислюючи причини того, що сталося, і можливі варіанти іншого, благополучного, завершення. А спонукав до цього автор.

Наведемо ще приклади створення проблемних ситуацій і формулювання проблемного запитання відповідно до того, на якому етапі вивчення твору це здійснюється і який аспект аналізу враховується.

Розпочнімо з етапу підготовки до сприймання художнього твору, мотивації навчальної діяльності. Мотивація на уроці літератури – це не тільки визначення мети і вказівка на те, навіщо це треба, що, де і як знадобиться в житті. Мотивація покликана стимулювати учнів до активної роботи, що може бути забезпечена створенням ситуації, яка вказує на протиріччя, на різні точки зору, що будуть підтримуватися різними учнями. Щодо методів і прийомів, до яких удається вчитель на цьому етапі, то вони можуть бути різні (слово вчителя, елементи дискусії, рольова гра, аналіз творчих робіт учнів, використання інших видів мистецтва тощо), але як обов'язкова умова при цьому – забезпечення діалогічної взаємодії вчителя й учнів.

У процесі вивчення твору, як уже зазначалося, можуть бути залучені різні матеріали, різні прийоми аналізу, що спрямовуються на створення проблемних ситуацій. До деяких з них наведемо приклади.

До шкільної програми, як правило, вводяться тексти, які вже стали канонічними. «Канонічний текст – це... такий текст, який перестає остаточно належати авторові й зміст якого набуває онтологічного характеру [42]. Канонізація відбувається завдяки «геніальності автора», «передбачає певний соціальний консенсус».

Ознайомлення ж учнів з різними інтерпретаціями покликано стимулювати мислення й визначеність своєї позиції. Візьмемо приклад різних інтерпретацій роману Панаса Мирного та І.Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». У радянському літературознавстві роман Панаса Мирного однозначно поцінювався як засудження автором несправедливого суспільного ладу, соціальної нерівності, безправності народу й необхідності боротьби за справедливість. І. Михайлин, подаючи свою інтерпретацію, указує таке: «Перший (варіант): Чіпка хоч і помиляється в деталях, але пропонує саме той шлях боротьби із соціальною несправедливістю, який стане битим шляхом для

всього людства в недалекому майбутньому. Другий: Чіпка демонструє, що на цьому шляху взагалі неможливо знайти виходу, це глухий кут і рух у цьому напрямку не просто небезпечний, а призведе до загибелі цивілізації» (І. Михайлин. Воли і ясла: До філософської інтерпретації роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Х., 1994.— Т. 2.— С. 62.).

- Так що ж, Панас Мирний доводить необхідність боротися із соціальною несправедливістю чи прагне «заперечити сповідуваний Чіпкою стихійний соціалізм»?

Є й інші інтерпретації. І. Приходько розглядає роман Панаса Мирного як протест проти національного гноблення України, що зумовило нищення національної самосвідомості, самодостатності українського народу. Якщо вчитель звернеться до праць І. Михайлина та І. Приходько, то знайде досить переконливу фахову аргументацію позиції. Є й інші підходи до аналізу роману, зокрема, де доводиться роль генетично закладених у Чіпці гоноровитості, непокори, польської крові. Роздуми, які будуть висловлювати учні з приводу наведених інтерпретацій тексту, важливі для сучасної людини, бо проблема протистояння / непростояння злу у вигляді соціальної несправедливості не зникла з порядку денного й донині [33, с.116].

Матеріалом для створення проблемної ситуації можуть бути композиційні елементи твору. При цьому враховується специфіка літератури як виду мистецтва, роль у цьому позиції автора, спрямованої на читача. Тому проблемне запитання буде вибудовуватися за аналогією до: «Чому автор так вибудовує твір структурно, чому так повівся з героєм, чому вдається до такого композиційного прийому, використовує саме цей художній засіб?». Наприклад: «Чому Панас Мирний розпочинає роман “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” розділом «Польова царівна»? Напевне, логічніше було б розпочинати з історії села Піски або з дитинства Чіпки»? Розповіді можуть бути різними, але оскільки ця проблема стосується теоретичних питань, то доходимо висновку, що такий композиційний прийом найкраще відповідає задумові автора,

основній ідеї твору. Уже друга назва твору – «Пропаша сила» – вказує на те, що будуть досліджуватися причини падіння, деградації особистості.

Завданням письменника є зробити так, щоб читач з перших сторінок уключився в процес співпереживання до Чіпки, а не просто констатував послідовно всі факти, на основі яких буде робити висновки відносно причин «пропашої сили». Тому в першому розділі читач зустрічається з молодим, сильним парубком, духовно багатою особистістю, спрямованою на добро для інших, добрим господарем, роботящим (поле в нього оброблене, пшениця краща, ніж у інших), і, нарешті, читач бачить молоду людину в момент зародження любові – основного почуття, що рухає діями людини й визначає людину як таку. Перед читачем особистість, що заслуговує на те, щоб не просто викликати симпатію, а й захопитися, перейнятися до неї відповідними почуттями. І закономірно, що далі читач буде вже співчувати, вболівати за долю героя, і деградація Чіпки до рівня кримінального злочинця буде вже не просто аналізуватися, а й переживатися.

Можна ще детальніше зупинитися на композиційних елементах. Опис краси українського степу на початку розділу «Польова царівна» також спрямований на реалізацію поставленої мети. Споглядання природи, емоційне переживання краси людиною, спрямованою на добро, спонукає до того, що «хочеться самому жити й любити; бажаєш кожному щастя». А можливий й інший варіант пояснення: опис весняного дня й степу – як протиріччя між ідеальною природою та важким життям селян. Проте вчитель буде ближчий до авторської позиції й головне – до навчальної й виховної мети, якщо буде спрямовувати учнів на те, що цей композиційний прийом покликаний підкреслити неординарність натури Чіпки, бо споглядання краси природи схиляє до роздумів про справедливість відносно всіх (і це в моменти, коли тобі добре).

Основою для створення проблемної ситуації можуть стати окремий факт, предмет, деталь.

Наприклад, зовнішність Лукаша із «Лісової пісні» Лесі Українки. Акцентуємо увагу на двох деталях: сорочка, «мережана біллю» і «в очах ще є щось дитяче». Чому? Запропонуйте учням порівняти одяг Лукаша з одягом Килини, де маємо хаос різних кольорів. Учні дійдуть висновку, що деталь відносно сорочки Лукаша вказує на витончений смак, що відповідає гармонії, художній натурі героя й законам прекрасного в природі і в житті людини.

А те, що «в очах ще є щось дитяче», може, свідчить про мудрість, яка закладена в дитині від народження і якої людина позбавляється під тиском суспільного життя, приймаючи інші закони, за якими починає діяти.

Запропонуйте учням проаналізувати сприймання дійсності зовсім маленькими дітьми. Наприклад, дворічна дитина дивиться мультик по телевізору і в момент, коли вовк наздоганяє оленя, кричить: «Вимкніть телевізор!». Так вона рятує оленя. Дитина народилася з переконанням, що не можна вбивати, позбавляти життя. Однак років через півтора-два ця сама дитина спокійно й навіть із задоволенням дивиться не тільки мультфільми, а й фільми жахів, де споглядання насильства стає своєрідною «розвагою», а пізніше адреналіном, бо вже не переживає, а егоїстично використовується як своєрідний захист від життєвих стресів.

Тож, повертаємось до Лукаша. Герой уходить у життя із чистою дитячою душею (очі – дзеркало душі), а от чи зможе він протистояти випробуванням, що надсилає реальність життя?

Застосовуючи інші прийоми аналізу художнього твору – як ті – що використовуються в літературознавстві, так і чисто «шкільні», спрямовані на співтворчість читача, також краще звертатися до діалогічних форм, беручи за основу проблемні запитання. Це стосується й аналізу мовних засобів, і співставлення твору з реальною основою, і співставлення різних редакцій тощо. Серед форм проблемно-діалогічного навчання варто детальніше зупинитися на бесіді за Сократом (сократівський діалог). Сократівський метод навчання ефективний під час оволодіння будь-якими знаннями. Щодо уроку літератури, то важливо, що Сократ, на відміну від своїх попередників і сучасників,

спрямовувався не стільки на дослідження природи, скільки на людину, поєднавши знання з етикою, поклавши початок «моральній філософії». Зважаючи на те що до початку третього тисячоліття знання, інтелект розвинулися настільки, що превалюють над мораллю, духовністю, то стає закономірним звернення до сократівського методу навчання як такого, що, за визначенням Яна Амоса Коменського, є «духовним повивальним мистецтвом». Родоначальник шкільної дидактики наголошував, що Сократ своїм повивальним мистецтвом роздмухує в душі кожної людини божественні, потаємно сховані іскри й викликає з них полум'я [77, с.31].

Сократ уважав себе не вчителем мудрості, а людиною, яка стимулює прагнення до пізнання істини. Таким чином, у процесі бесіди за Сократом учитель допомагає «народитися думці», пробуджує, активізує кращі душевні якості дитини й дає їм друге дихання. А література, мистецтво якраз найбільше спроможні виконати завдання духовного вдосконалення людини. Слід зауважити, що в методичній літературі, включаючи бесіду за Сократом, у системі інтерактивних технологій навчання характеризують її як таку, де «учні ставлять проблемні запитання і шукають шлях розв'язання». Маємо уточнити, що в цьому випадку саме не учні ставлять запитання (та ще й проблемні), а запитання ставить учитель і веде, спрямовує бесіду теж учитель. Стимулюючи учнів до участі в діалозі, учитель орієнтується на визнання Сократа: «Я знаю, що я нічого не знаю, але хочу разом з тобою помислити з приводу того чи іншого питання; я буду ставити запитання й спростовувати твої відповіді, щоб ти мене краще навчив». Прочитавши учням ці слова Сократа, учитель ніби включає їх у гру, що водночас зовсім не принижує його авторитету, не викликає сумнівів щодо знань і досвіду в порівнянні з учнівськими. «Загалом у сократівському діалозі основний методичний прийом – іронія, жарт, парадокс, гра. Проте, коли учні втягуються в діалог, то вже не відчують несерйозних, жартівливих ноток, а починають емоційно реагувати на пошук серйозних істин» [77, с.32].

Основні вимоги до запитань у сократівському діалозі: парадоксальність, непередбачуваність, провокаційність, спрямування на загострення протиріч між співбесідниками (учасниками діалогу) та із самим собою. Ось тут учні можуть не тільки відповідати на запитання, а й ставити свої.

Мета сократівського діалогу – підвести учнів до такого знання, в достовірності якого вони переконуються самі, і таким чином істина стане «істиною своєю», бо пройшла через розум і почуття. Учень повинен відчутти, що в процесі суперечки дійшов у розумінні проблеми найвищого на цей момент рівня пізнання істини. Тим часом учитель, поцінувавши досягнення учня, має обережно вказати на те, що до цієї проблеми в житті буде звертатися ще й іще, щоразу відкриваючи нові аспекти.

Особливістю сократівського діалогу під час вивчення літератури в школі є також те, що вчитель веде бесіду не з одним учнем, а з усім класом і тому виникає ситуація, коли бесіда за Сократом може перерости в диспут. Тоді вчителю треба вчасно перервати бесіду, запропонувати школярам розглянути цю проблему на іншому уроці у форматі диспуту. Визначається проблема майбутнього диспуту й починається відповідна підготовка.

Плануючи бесіду за Сократом, учитель наперед визначає мету, шляхи її досягнення (обов'язково – можливі аргументи й обов'язково протилежні) і результат, якого має досягти. Цього результату не знають учні, їх до нього підводить учитель. Напевно, що не всі можуть свідомо й незаперечно сприйняти висновок і таких учнів учитель не повинен принижувати оцінкою чи то в балах, чи то невизнанням їх позиції. Нехай учень залишається при своїй думці (на своїх позиціях), але вчитель запам'ятає й при нагоді обережно буде корегувати переконання.

Висновки до розділу 1

Організація творчої діяльності під час позакласних занять з української мови та літератури має спрямовуватися на впорядкування, налагодження цієї

діяльності, передбачає управління вчителя та самоврядування учня й реалізацію замкненого циклу управління на кожному етапі творчої діяльності.

Самостійна робота та позакласна робота учнів є основним засобом виявлення і розвитку в них творчих здібностей і обдарованості, підготовки їх до практичної діяльності. Залежно від підготовленості учнів учитель щоразу повинен сам визначати послідовність і насиченість позакласної роботи, проявити свою творчість та ініціативу. Залежно від переходу учнів з класу в клас зростає рівень їх знань і пізнавальних можливостей.

Грунтовні рекомендації щодо організації творчої діяльності учнів дає С. Сисоєва. Вона виділяє п'ять видів діяльності вчителя на уроці, які вважаються сприятливими для творчого розвитку учнів:

- діяльність, що мотивує учнів до процесу навчання та сприяє розумінню ними його значення для особистісного розвитку;
- діяльність, що цілеспрямовує, орієнтує учнів на мету і результат, який треба отримати, спрямовує їх увагу на зміст і значення творчої діяльності, яку вони виконують;
- діяльність, що індивідуально диференціює учнів, розвиває різні рівні можливостей учнів, не обмежує їх у часі, стимулює всіх до відповідей;
- діяльність, яка організує колективну творчу діяльність учнів, забезпечує організацію групових форм творчої навчальної діяльності;
- діяльність, яка організує контрольню-оцінювальну діяльність учнів [17, с. 173-174].

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЗАКЛАСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

2.1. Технологія організації позакласної діяльності у процесі вивчення української літератури

Позакласна робота з української літератури в школі складається із систематичних та епізодичних форм, які спрямовані зокрема й на набуття літературного досвіду, поцінування книжки, читання тощо. Так з метою формування читацької / літературної компетентності в гуртковій позакласній роботі традиційно використовуємо метод проектів, метод кейсів, дебатів тощо. При цьому погодимося із твердженням А. Фасолі: «Компетентнісно зорієнтовані завдання спонукають до дії, оскільки спрямовані не на відтворення інформації, а на організацію самостійної пошукової і творчої діяльності школярів з метою розв'язання суперечності між заданим і невідомим» [89, с. 12].

На думку О. Шевчук, до основних завдань позакласної роботи з української літератури належать:

- 1) формування пізнавального інтересу школярів до української літератури;
- 2) виявлення й розвиток індивідуальних творчих здібностей та нахилів, літературної обдарованості учнів;
- 3) закріплення, збагачення та поглиблення знань, набутих у процесі навчання, застосування їх на практиці;
- 4) створення, за висловленням В. Сухомлинського, інтелектуального фону, що сприяє свідомому й глибокому засвоєнню літературознавчого матеріалу;
- 5) розвиток творчої активності, ініціативи, самоосвіти учнів;

- б) удосконалення вмінь і навичок усного й писемного мовлення, використання джерел інформації;
- 7) формування в учнів наукового світогляду;
- 8) організація інтелектуальних розваг школярів, поширення виховного впливу на учнів у різних напрямках виховання [95, с. 12].

Сучасний інформаційний етап розвитку людства збільшує роль творчої особистості, здатної до гнучкої адаптації в будь-яких умовах. Творча особистість – це такий тип людини, для якої характерні спрямованість на творчість, високий рівень креативних здібностей, творча активність, що дає їй змогу досягти високих результатів в одному чи декількох видах діяльності. Здатність до творчості – одна з найважливіших умов для успішного самовираження особистості, самореалізації в сучасному світі.

Творчі ресурси кожної дитини величезні, тому завдання учителя мови й літератури – створити умови для їх реалізації, привчити дитину до систематичного творчого осягнення дійсності засобами рідного слова. Учитель повинен намагатися відкрити в кожній дитині творця.

Творчість стимулює розвиток інтересів, мислення, дослідницьку активність, що є неодмінною умовою духовного та інтелектуального зростання людини.

Розвиток творчих здібностей в учнів потребує продуманої системи роботи, її треба проводити систематично, послідовно – тільки тоді вона даватиме результати.

На нашу думку, найважливішими для стимулювання творчої активності учнів є такі методи й прийоми:

- підтримування зацікавленості, творчого інтересу (наведення цікавих прикладів, епізодів з життя письменників, героїв твору, крилатих висловів);
- створення ситуацій емоційного переживання (здивування, захоплення, недовіри);
- метод відкриття, який виховує незалежність поглядів, підвищує зацікавленість;

- використання запитань, що стимулюють процес мислення;
- метод колективного пошуку оригінальних ідей, що дає змогу використати інтуїцію;
- метод розвивальних ігор тощо.

Щоб збудити творчу думку, навчити образно думати, необхідно використовувати сучасні освітні технології, інтерактивні методи, нову структуру й нові типи уроків.

Наведемо приклади таких уроків:

- інтегрований урок «Ми – це не безліч стандартних «Я» (про шістдесятників);
- урок-пошук «Лірична героїня Олени Теліги. Хто вона?»;
- урок поетичного перевтілення «Добридень! – я світу сказав» (за творчістю Павла Тичини);
- урок-роздум «Куди ведуть наші дороги» (за оповіданням Вол. Шевчука «Дорога»)
- поетичний челендж «Хто ж зможе краще за поета розповісти про любов?» тощо.

Як зазначав Г. Альтмуллер, творчості, як і будь-якої діяльності, можна вчитися. Тому потрібно обирати моделі завдань, спрямовані на вироблення творчих здібностей учнів. Вони мають універсальний характер і можуть використовуватись у різних класах. Це, зокрема:

- описування зорових, слухових образів після прочитання тексту (збірка «Сонячні кларнети» П. Тичини, колористика ліричного циклу «Подорож до моря» Лесі Українки);
- складання ланцюжка слів, пов'язаних із певними поняттями, сенканів, гронування;
- створення діалогів на запропоновану тему або з уявними людьми (видатними спортсменами, письменниками, артистами);

- складання текстів за опорною лексикою (різні частини мови, словосполучення, художні засоби).

Процес літературної творчості має ґрунтуватися саме на сенсорному мисленні, коли учень спочатку вчиться бачити, відчувати, уявляти, а потім уже створювати власні тексти. Адже відомо, що запам'ятовується те, що вплинуло емоційно.

Активізувати творчу думку допомагають творчі завдання, які виробляють уміння мислити нестандартно.

Емілі Кемпбелл і Гаррі Аултон розробили систему карток «Кілька рядків щодня» для тих, хто хоче навчитися гарно писати. Як зазначав Курт Андерсен: «Щоразу, коли до мене звертаються за порадою майбутні письменники, я кажу, немає особливих секретів – багато читайте і багато пишіть». В українському перекладі картки з'явилися у видавництві «ArtHuss». Набір представляє собою 52 різнокольорові картки. Розфарбовані вони за рівнем складності, містять короткі завдання задля розвитку уяви та креативних здібностей. З одного боку картки зазначається пропозиція, що написати, з іншого – як написати.

Наприклад, *«Видошукач»*

Завдання: уважно подивіться у вікно. Що ви бачите? Вулицю великого міста? Парк або стадіон? Дитячий майданчик, сад, а може океан?

Підказки: Які видно об'єкти, споруди чи географічні особливості? Як далеко ви бачите? Чи відбувається щось у полі зору? Чи обрамлює ваш вид? Які кольори переважають?

Або: *«Характерні риси»*

Завдання: оберіть цікаву особистість серед друзів, колег або родичів.

Підказка: поміркуйте, що одяг цієї людини говорить про неї? Як вона реагує на хороші новини? А на погані? Як ви себе почуваете в присутності цієї людини? Опишіть випадок, коли вона виявила свій характер. Чи зможе хтось вгадати, кого ви змалювали?

Таким чином, виконуючи завдання на картках, учні поступово вчаться висловлювати свої думки на папері, вдосконалюють навички зв'язного мовлення, образного мовлення, беручись вже з складніші завдання.

Використовуючи ідею Е. Кемпбелл і Г. Аултона можна так само створювати картки за літературними творами.

Наприклад: *«Що було далі?»*

Завдання: речення на звороті картки є початком українського твору. Напишіть продовження твору протягом наступних 10 хвилин.

Речення: *«Сумний та невеселий сидів сотник Забрюха...»*

Завдання можуть виглядати так:

опишіть одного героя твору очима іншого;

опишіть одну і ту саму подію з погляду різних героїв твору;

опишіть зовнішність героя з певною метою – викликати жаль, співчуття, зневагу, повагу, захоплення.

Цікавим є також вид роботи, коли учням потрібно продовжити думку: *«Читаючи (слухаючи) твір, я:*

бачу: річку, небо, поле, ліс, дощ;

чую: грім, шум, спів, шелест, музику;

відчуваю: ритм, страх, радість, тишу».

Із захопленням школярі працюють над створенням віршів. Для цього проводимо з учнями «Поетичні хвилинки» з такими завданнями:

- передайте думку, сформульовану в прозовій формі, віршованими рядками;
- складіть вірш, використовуючи слова-рими за поданими схемами;
- перебудуйте речення так, щоб у ньому з'явився ритм;
- відредагуйте вірш, знайдіть зайві слова, рядки;
- повторюйте слова або їх закінчення, спробуйте визначити рими;
- до поданих слів доберіть рими, згрупуйте їх;

- спробуйте із окремих слів, написаних на частинах листівки, скласти вірш.

Під час таких завдань учні не бояться дати неправильну відповідь, бо виражають власні думки, відчуття, вчаться творити висловлювання.

Проектна діяльність є цікавою формою роботи для старшокласників. Наприклад, тема «Музеї під відкритим небом» передбачає дослідження історії побуту українців, з'ясування особливостей традиційної символіки, крою одягу, етнографічних особливостей українців. Тема «Театри мого міста» дозволить дізнатися про історію театру, їх різноманітність, дослідити репертуар, з'ясувати, які є театральні професії, познайомитися з режисерами, акторами. Щоб дослідити ці питання, учні відвідують вистави, працюють з різними джерелами інформації (Інтернет, бібліотеки), фотографують, вчаться брати інтерв'ю, готують презентацію своєї роботи, добирають відповідне музичне оформлення, ілюстративний матеріал. Паралельно учні ознайомлюються з професіями актора, журналіста, драматурга.

При роботі з будь-якими джерелами інформації важливо врахувати ступінь самостійності школярів, оскільки використання одного й того ж джерела знань може бути як на рівні репродуктивному, так і на рівні творчому, самостійному.

Водночас позакласній роботі з української літератури можна надати цікавого ігрового характеру завдяки роботі за комп'ютером або переведення у площину соціальних мереж (Facebook, Instagram, Telegram, TikTok тощо), що особливо приваблює учнів. Наприклад, для спонукання учнів до читання використовуємо читацькі челенджі та літературні марафони, які надають елементу змагання та забезпечують системність навчання.

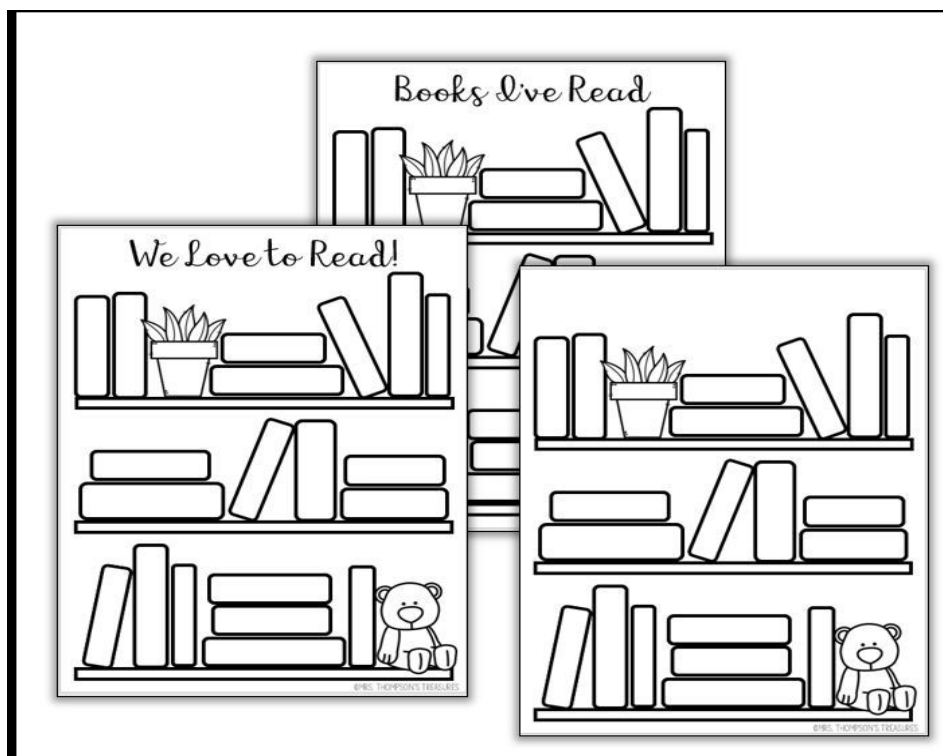
Зважаючи на сучасні виклики, пов'язані із вимушеним карантинном, вчителі мали повністю перевести навчання на дистанційні платформи. Тому ефективним було використання хмарних технологій і у позакласній роботі, сприяло цікавому навчанню. Зокрема, дієвими є такі методичні прийоми, як

віртуальне читання, блогінг, форумні обговорення, віртуальна візуалізація з коментарем, віртуальні екскурсії, Інтернет-коментування, медіапроекти тощо.

Кожен рік з'являються різноманітні челенджі, списки книг, які слід обов'язково прочитати, фільмів, які слід переглянути, тощо. Читацькі челенджі є цікавим інтерактивним інструментом, що може зацікавити учнів різного віку, заохотити їх не тільки до читання, а й до обговорення прочитаних книжок.

Позаурочна діяльність має відповідати рівневі розвитку пізнавальних процесів учнів, їх здібностям. Так, влаштовуючи поетичний челендж для учнів 5-6 класів, ставимо завдання зробити запис декламації улюбленого вірша, виставити запис у спеціально створеній групі у соціальній мережі або на власних сторінках. Учні 7-11 класів можуть передавати один одному виклик, обираючи однокласнику поезію сучасного автора; влаштувати челендж за творчістю одного поета (поезія Т. Шевченка, Лесі Українки, Є. Маланюка, В. Симоненка, Ліни Костенко та ін.), що змусить учнів не обмежуватися поезією, запропонованою підручником, а більш повно ознайомитися з поетичною спадщиною певного автора, можливо, віднайти несподівані за мотивами або формою поезії.

Літературний марафон передбачає не одноразовий виклик, а кількадечну / кількатижневу роботу над завданням чи проектом. Це може бути щоденний марафон з читання книги (15 хвилин щодня), при цьому необхідно заповнювати трекер читання або робити фото з книгою, виставляючи його в соціальній мережі.

Також пропонуємо влаштувати пошук і читання художніх творів із об'єднуючим завданням. Пропонуємо кілька тем для проведення літературних марафонів:

- у назві книги зустрічається жіноче (чоловіче, ваше) ім'я;
- у назві книги присутній синій (білий, зелений, чорний...) колір;
- у назвах яких є назва пори року;
- у яких у назві є ім'я персонажа;
- книги з кількома авторами;
- книги, в яких є історія в історії;
- з котом на обкладинці;
- авторів, які використовують псевдонім;
- жанру, який ви зазвичай не читаєте;
- яка стоїть у вас на полиці, але ви її не читали;
- яку можете прочитати за день;
- яка написана в рік, коли ви народилися;
- за мотивами реальних подій;
- про історію реальної особи;
- головний герой – не людина;

стімпанк;
на 500 сторінок тощо.

Встановлювати для марафону читання книг термін в місяць або два. Наприкінці марафону необхідно зібрати колаж з обкладинок цих книг. У чаті протягом читання учні діляться своїми враженнями від книги.

Для учнів старших класів марафон має носити більш глибоку роботу з текстом, його аналіз. Наприклад, читання художніх творів автобіографічного характеру; творів, в яких постає проблема вибору; художніх творів, які мають нелінійну композицію тощо. Така форма роботи дозволить учням виважено підходити до вибору матеріалу, розкриє їх творчий потенціал. Кожний марафон має закінчуватися творчим завданням: рецензія на книгу, читацький відеоблог, есе з основної теми марафону, фанфік тощо.

Дієвим прийомом навчання є гра, яка активізує пізнавальну діяльність учнів, дозволяє створити навчальний процес захоплюючим і цікавим. За визначенням О. Деркача, «навчальною називається гра, яка використовується в навчальному процесі як завдання, що містить навчальну проблему (проблемну ситуацію), рішення якої забезпечить досягнення певної навчальної мети» [Цит. за: 37, с.101]. Г. Щукіна, своєю чергою, наголошувала, що «гра сприяє розвитку пізнавальної активності учнів, стимулює творчі процеси їхньої діяльності, знімає напруження, втому, створює сприятливу атмосферу для спілкування» [52, с. 18].

У сучасній педагогічній науці на зміну поняттю методика прийшло нове – технологія, яка визначає структуру змісту навчально-пізнавальної діяльності учня. «Поняття «ігрові технології навчання» включає дуже велику групу методів і прийомів організації навчального процесу у формі різних навчальних ігор. Вони характеризуються чітко поставленою метою навчання і відповідним їй педагогічним результатом, який є обґрунтованим, чітко окресленим і визначається навчально-пізнавальною спрямованістю» [52, с. 18].

Ігрові форми виступають засобом стимулювання до навчальної діяльності, досягнення мети, адже пропонуються з урахуванням можливостей

учнів: врахування віку, особливостей інтелектуального розвитку, інтересів тощо. В основі таких занять може бути рольова гра, імітаційна гра. Рольові ігри «об'єднують професійно-комунікативні, ситуативно-сюжетні, організаційно-діяльнісні, драматизаційні ігри, які виокремлюються як самостійні в інших класифікаціях, і симулятивно-ігрові ситуації» [91]. Для імітаційних ігор характерним є аналіз конкретних ситуацій (ігри «Зіпсований телефон», «Крокодил» тощо).

Урок-екскурсія, урок-виставка, літературна вітальня мають на меті, як правило, познайомити учнів з письменниками, охарактеризувати їх творчість в контексті певної доби, у взаємодії з іншими представниками певного історичного періоду чи творчого напрямку. Так, під час позакласного заходу, присвяченого темі «Розстріляне відродження» використовуємо гру-дискусію, основою якої є літературна дискусія, що розгорнулася у 1925-1928 рр. і стала певним поштовхом до нищення українських митців. «Учасниками» гри-дискусії стають М. Хвильовий, М. Зеров, С. Пилипенко, Андрій Хвиля, Г. Яковенко та ін., використавши статті та памфлети «Про критику і критиків у літературі» (Г. Яковенка), «Про сатану в бочці» або про графоманів, спекулянтів та інших просвітян», «Думки проти течії» (М. Хвильового). Під час відтворення дискусії учні обговорюють питання культурного епігонства, культурного домінування Росії в Україні, розібрати гасло «Європа чи Просвіта» тощо. Продовжити вивчення цього трагічного періоду в українській історії, зокрема й літературі можна за допомогою ігрової ситуації – умовного суду-абсурду над письменниками України.

Вивчаючи життєвий шлях та творчість письменника можна влаштувати гру з асоціаціями, коли за певними предметами, явищами чи афоризмами потрібно вгадати, про кого йдеться (шинель, чобітки, Різдво, кузня – М. Гоголь) тощо.

Наведемо приклади позакласних занять з літератури.

Урок

«ВСЕ ПРЕКРАСНЕ НА ЗЕМЛІ СТВОРЕНЕ З ЛЮБОВІ ДО КОХАНИХ» (ІНТИМНИЙ ЕПІСТОЛЯРІЙ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ)

Мета: ознайомити учнів із жанром документальної літератури – листування, епістолярною спадщиною українських письменників; донести до учнів красу поетичного слова письменника; удосконалювати навички ідейно-художнього аналізу шляхом дослідницько-пошукової роботи; розвивати критичне мислення; виховувати ідеали добра, естетичні почуття, шанобливе ставлення до творчості митця.

Тип уроку: урок – літературознавче дослідження.

Обладнання: портрет поета, поетичні збірки та листи Лесі Українки, Григора Тютюнника, Івана Франка, Олени Теліги, медіапрезентація, буктрейлери (створені учнями).

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент.

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Знову з пошти в синьому конверті

Друзі лист бажаний принесли.

Довго йшов він – літери затерті

Про його шляхи розповіли.

(В. Симоненко)

Проблемні питання

1. Як часто ви пишете листи?
2. Чи висловлюєте ви свої почуття у листах (електронних, SMS)?
3. Яким було спілкування раніше, без телефонів та Інтернету?

Повідомлення теми уроку

III. Виклад матеріалу

Учитель.

Якими були почуття письменників? Як вони їх висловлювали? З'ясувати це можна за допомогою епістолярію письменників. Побут, проблеми, почуття, переживання постають перед нами, наче ми проживаємо життя разом із людиною, чії листи читаємо.

Водночас, постає етична проблема, бо кореспонденції пишуться не як літературний твір, а виникають з приводу різних практичних причин і, як правило, заздалегідь не призначаються для публікації, розраховані не на читацьку аудиторію, а на конкретного адресата. Леся Українка якось в листі до О. Маковея зізнавалась: «Я все-таки думаю, що всяка людина має право боронити свою душу й серце, щоб не вривалися туди силоміць чужі люди, немов у свою хату, принаймні поки живе господар тієї хати».

Давайте познайомимося з кількома зразками епістолярної спадщини. Будемо ставитися з повагою до чужого переживання.

Андре Мору, який досліджував і використовував епістолярну спадщину у біографічних романах про Гюго, Бальзака, Байрона та інших, писав: «Усі любовні листи прекрасні в очах тих мужчин і жінок, до котрих вони звернені. У листі можна вповісти стільки чарівних і ніжних почуттів, яких сором'язливість заважає висловити, коли предмет кохання поряд».

Читець 1

«А знаєш, я собі одно викидаю раз у раз: чому я не можу або не вмію писати таких ніжних, теплих, сердечних листів, як ти, чому навіть такі слова і звороти не йдуть мені якось під перо? Не раз думаю, що ти готова з того виносити, що я холодний, що не люблю тебе або перестаю любити, і тота думка мучить мене ще гірше. Але ні, - правда, моя кохана Олю, ти так не думаєш? Ти знаєш, що я тебе люблю так само щиро і гаряче, як ти мене, ти знаєш, що чуття моє, чим гарячіше і глибше, тим менше може переливатися в слова, ти знаєш, що найщиріше цілується мовчачи.

Рад би-м написати тобі про моє життя, але й так уже сей лист такий довгий, що гріх навіть тягнути го довше і заповнювати пустими фразами. Перейду до важніших речей. Ти пишеш, що Славко, бачиться, не буде цього року служив у війську, а мені бачиться, що буде, – ба навіть він казав, що за тиждень приїде сюди, і то він, тато і ти! Чи се мала б бути правда, чи тільки містифікація? Впрочім, надто дуже твоїм приїздом в товаристві тата я не можу тішитися, бо знаю, що се додало би нам тільки жалю: видітися, поговорити, побути з собою ми не могли б. А впрочім, се не має зовсім значити: не приїзди! Противно! Хоть раз тебе побачити на улиці – все-таки для мене розкіш, щастя... А якби-с могла, любцю, сповнити свій план, то було би ще краще. Як поїдеш до Іванківки, напиши ми – я готов приїхати до Станіслава, щоб бодай здалека часом бачити тебе.

Вже пізно. Славко збирається додому, пакує, що може. Кінчу й я і посилаю тобі сердечне добраніч і гарячий поцілуй «в самую точку». Прощай, любочко, до звидання!» (Уривок листа І. Франка до О. Рошкевич, 20.09.1878).

Біограф 1. Ольга Рошкевич – перше світле кохання Франка до доньки священника Ольги Рошкевич. Ольга була жінкою освіченою, знала кілька іноземних мов, збирала фольклор, мала власні друковані праці. Коли вони познайомилася (у 1874 р.), Франко ще був гімназистом. Коли він прийшов у гості до свого друга і побачив його сестру Ольгу – закохався відразу.

Та через політичні погляди Франка його участь у таємній організації, через яку бу заарештований, батько Ольги не дозволим їм одружитися. Хоча вони зустрічалися певний час таємно, Ольга змушена була вийти заміж за наполяганням батька. Та врешті Ольга з часом стала щасливою в шлюбі.

Повернімося до листа: За звичайними побутовими справами та роздумами про економічний, політику, права жінок бачимо чоловіка, який переживає, що не може передати ніжність до коханої у листі. У листах Франко ніжний, іноді жартівливий, часто сумний. Порівняймо:

Читець 1.

Так, ти одна моя правдивая любов

*Так, ти одна моя правдивая любов
 Та, що не суджено в житті їй вдовольнитися;
 Ти найтайніший той порив, що бурить кров,
 Підносить груди, та ба – ніколи не сповниться.*

*Ти той найкращий спів, що в час вітхнення сниться
 Та ще ніколи слів для себе не знайшов;
 Ти славний подвиг той, що я б на нього йшов.
 Коб віра сильная й могучая десниця*

*Як згублену любов, несповнене бажання,
 Невиспіваний спів, геройське поривання,
 Як все найвищеє, чим душу я кормлю,*

*Як той огонь, що враз і гріє й пожирає,
 Як смерть, що забива й від мук ослобоняє, –
 Отак, красавице, і я тебе люблю.*

Іван Франко

Сміливе зізнання у коханні.

Листування І. Франка і О. Рошкевич тривало з перервами більш ніж 20 років.

Проблемне питання

Чи може кохання перерости в дружбу?

Біограф 2.

Кохання без надії листи без надії. Ще одна історія кохання: Лесі Українки до Сергія Мержинського. Воно було мукою для Лесі Українки і щастям водночас. Вони познайомилися у Ялті 1897 року, де обидва перебували на лікуванні. Коли Мержинський став зовсім слабкий, Леся приїхала до нього в Мінськ, щоб доглядати за хворим. Сергій був закоханий в

іншу жінку, і Леся, коли Сергій був вже настільки хворий, що не міг тримати перо у руці, писала під диктовку листи для його коханої. Та однією з найважчих для Лесі видалася ніч на вісімнадцяте січня. Саме тоді вона за лічені години написала поему «Одержима». «Вона казала: «Якщо я ту ніч пережила, то ще буду довго жити». Тобто, вся її емоція втілилася у драматичний твір.

А лист від Лесі до Сергія, який за стилем написання схожий на сумну мелодію, сповнену глибокого і вірного кохання.

Читець 2. Лист Лесі Українки до Сергія Мержинського

«Твої листи завжди пахнуть зів'ялими трояндами, ти, мій бідний, зів'ялий квіте! Легкі, тонкі пахоці, мов спогад про якусь любу, минулу мрію. І ніщо так не вражає тепер мого серця, як сії пахоці, тонко, легко, але невідмінно, невідборонно нагадують вони мені про те, що моє серце віщує і чому я вірити не хочу, не можу.

Мій друже, любий мій друже, створений для мене, як можна, щоб я жила сама, тепер, коли я знаю інше життя? О, я знала ще інше життя, повне якогось різкого, пройнятого жалем і тугою щастя, що палило мене, і мучило, і заставляло заламувати руки і битись, битись об землю в дикому бажанні загинути, зникнути з цього світу, де щастя і горе так божевільно сплелись... А потім і щастя, і горе обірвались так раптом, як дитяче ридання, і я побачила тебе.

Я бачила тебе і раніше, але не так прозоро, а тепер я пішла до тебе всею душею, як сплакана дитина іде в обійми того, хто її жалує.

Се нічого, що ти не обіймав мене ніколи, се нічого, що між нами не було і спогаду про поцілунки, о, я піду до тебе з найщільніших обіймів, від найсолодших поцілунків! Тільки з тобою я не сама, тільки з тобою я не на чужині. Тільки ти вмієш рятувати мене від самої себе. Все, що мене томить, все, що мене мучить, я знаю, ти здіймеш своєю тонкою, тремтячою рукою, вона тремтить, як струна, – все, що тьмарить мені душу, ти проженеш

променем твоїх блискучих очей, – ох, у тривких до життя людей таких очей не буває! Се очі з іншої країни...

Мій друже, мій друже, нащо твої листи так пахнуть, як зів'ялі троянди?

Мій друже, мій друже, чому ж я не можу, коли так, облити рук твоїх, рук твоїх, що, мов струни, тремтять, своїми гарячими слізьми?

Мій друже, мій друже, невже я одинока згину? О візьми мене з собою, і нехай над нами в'януть білі троянди! Візьми мене з собою.

Ти, може, маєш яку іншу мрію, де мене немає?

О, дорогий мій! Я створю тобі світ, новий світ нової мрії. Я ж для тебе почала нову мрію життя, я для тебе вмерла і воскресла. Візьми мене з собою. Я так боюся жити! Ціною нових молодощів і то я не хочу життя. Візьми, візьми мене з собою, ми підемо тихо посеред цілого лісу мрій і згубимось обоє помалу, вдалині. А на тім місці, де ми були в житті, нехай троянди в'януть, в'януть і пахнуть, як твої любі листи, мій друже...

Крізь темряву у простір я простягаю руки до тебе: візьми, візьми мене з собою, се буде мій рятунок. О, рятуй мене, любий!

І нехай в'януть білі й рожеві, червоні й блакитні троянди» (7.11.1900)

Учні аналізують лист.

Біограф 3. Олена Теліга зі своїм майбутнім чоловіком познайомила у Варшаві. Для неї тоді були важкі часи: мати померла, а з другою дружиною батька Зоєю Ліперовською стосунки не склалися. Пані Зоя досить вороже та зверхньо ставилася до Олени, у власних поглядах виявляла антиукраїнські настрої. Коханням всього життя став для Олени її чоловік – Михайло Теліга. Вони залишалися завжди разом, лікуючи одне одного, піклуючись та підтримуючи. 1941 року Теліга разом зі своїм другом, редактором, письменником Уласом Самчуком у складі похідних груп ОУН перетнули кордон і відчували нарешті під ногами українську землю. Михайло Теліга мав повернутися незабаром. У Київ вона прибула 22 жовтня, і там була розстріляна фашистами. З нею смерть прийняв і Михайло.

Лист Олени до Михайла палкий, щирий.

Читець 3. *«Там за віконцем розцвіли вишні,*

А тут, в кімнаті – фіялки сині.

«Чому ж зникли всі сни колишні?

Чому на душу лягають тіні?

Це початок мого вірша, який ніколи не буде мати закінчення, мій єдиний, мій коханий Михайлик! Бо я тільки одержала від Вас листа і одразу з душі зникли всі «тіні» і я певна, що з'являться всі колишні сни, а за вікном такі чудові вишні, а в кімнаті фіялки.

Та й взагалі, жити на світі чудово!...

...Михайлику єдиний, зустріч моя найсвітліша! Яке ж щастя, я зустрінулася з Вами. Тепер, що зі мною не буде, я завжди буду знати, що є на світі люди такі, як Ви. Не пошлі, не порожні – милі, милі, Ви пишете, що приїдете до Праги аж за тиждень, бо в цю суботу поїдете на вечірку. Це, звичайно, шкода, бо я за Вами буду скучати... Але, звичайно, на вечірку піти варто. Потім будете оповідати мені про неї, й я буду така горда, що ось Ви бачите стільки людей, панночок, але кохаєте лише одну мене!

«Любов свободна», Михайлику, і я ніколи не візьму ніяких обіцянок і нічого такого... Робіть, любий, як знаходите краще, ходіть всюди, знайомтесь, танцюйте, «фліртуйте». І мені ви ніколи не зробите неприємності. Тільки така любов гарна, як у нас, коли вона не «каторга єгипетська» не обов'язок, а світле, радісне, вільне щастя! Любов не можлива без повного цілком довір я. А я Вам вірю безмежно! Тільки будьте завжди щирим, а я знаю, що я для Вас – ЄДИНА.

Між іншим, Михайлику, з фотографією у мене вийшла мука!!!! (Я попала до якогось дивного фотографа. Зфотографувавши мене, він залишився незадоволений першою фотографією і зафотографував мене ще раз, причому примусив фотографуватися, крім того, ще раз в капелюсі (і за ту ж ціну – чудака!!). І одні з цих фотографій будуть готові в понеділок, а другі в середу. Я роблю так: в понеділок посилаю Вам фотографію одного типу – відразу ж,

а в середу ~ другого. Одна фотографія маленька і буде нагадувати, яка Оленочка малесенька, а друга велика буде нагадувати Вам про велике моє кохання... Так що в вівторок Ви будете мати якусь мою фотографію.

Якби Ви знали, Михайлику, яка я тепер зайнята. Акуратно ходжу на лекції. Ходжу на студію театральну. В суботу у нас академічне свято, і проф. Вагнер мучає мене з віршами.

Потім я деякий час мушу уділяти своїм «претендентам» і вести з ними «інтелігентні» розмови. І це найтяжче. Краще три години лекції Білецького плюс реферат з грецької літератури, ніж година розмови з деякими з них.

І найменше часу уділяю я моєму єдиному Михайликові... Та зате думкою я весь час з Вами. Хоч би скорше Ви приїздили до Праги, аби Вас могла побачити.

Цілую Вас щиро і міцно, на довго Ваша Оленка.

P.S. А я вже думала, що Ви мене забули, коли Ви мені не писали. Пишіть!!!» (30 квітня 1925 року, Олена Теліга)

Учні аналізують лист

Листи можуть відтворити момент вибору, коли чоловік розуміє, що не щасливий. Такі листи можуть бути доволі жорстокі.

Біограф 4

Так, з листів В. Винниченка бачимо, що теплі почуття до Л. Гольдмерштейн, викликані жалістю, були для нього скоріше тягарем. У листі до К. Голіцинської від 14 травня 1908 р. він написав:

Читець 4. *«Коли тобі доведеться жаліти кого-небудь із жалості кохати, прокляни ту хвилину, в яку тобі родиться таке бажання. Тепер я розумію Ніцше з його прокляттям жалою. Від всієї душі ненавижу це гидке почування, ці гирі, які сам чипляєш собі на шию і сам ідеш з ними на дно».*

Проблемне питання

Чи можна кохати із жалості й бути щасливим?

IV. Підведення підсумків. Рефлексія.

V. Домашнє завдання

Напишіть лист своєму другу або батькам. Знайдіть приклад офіційно-ділового листа. Порівняйте особливості стилю, визначте відмінності.

Урок

ПАВЛО ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ. РОМАН «РОКСОЛАНА». МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗДІЛУ «РОГАТИН»

Мета: ознайомити учнів із творчою лабораторією П. Загребельного, визначити ідейно-тематичне спрямування його твору «Роксолана», дослідити морально-етичні проблеми розділу «Рогатин»; розвивати культуру зв'язного мовлення, критичного, образного та логічного мислення, творчу уяву, вміння висловлювати власні думки, зіставляти, робити висновки; виховувати повагу до історичного минулого нашого народу, батьків, почуття гуманного ставлення до оточуючих.

Тип уроку: урок позакласного читання.

Обладнання: карта України XVI-XVII ст., портрет письменника, бібліотечка його творів, магнітофон, мультимедійна дошка.

Теорія літератури: портрет, особливості народних пісень, художні засоби, персонаж.

Коли у домі важко, тоді звертаються до жінки.

*Коли ворожнеча та взаємне руйнування
сягають межі, тоді приходять до жінки.*

Коли злі сили беруть гору, тоді кличуть жінку.

М.К.Реріх

ХІД УРОКУ

I. Мотивація навчальної діяльності школярів

Під музику вчитель читає вірш Ганни Чубач «Жінка».

II. Повідомлення теми і мети уроку

«Коли у домі важко, тоді звертаються до жінки. Коли ворожнеча та взаємне руйнування сягають межі, тоді приходять до жінки. Коли злі сили беруть гору, тоді кличуть жінку» — ці слова Миколи Костянтиновича Реріха я взяла за епіграф до нашого уроку, тема якого — «Павло Загребельний. Роман «Роксолана». Морально-етичні проблеми розділу «Рогатин»».

III. Сприйняття та осмислення нового матеріалу

Готуючись до уроку, клас було поділено на групи, кожна з яких розкривала певне питання. (Записані на дошці.)

1. Автор роману Павло Загребельний.
2. Наукова версія походження імені Роксолана.
3. Хто така Роксолана?
4. Які історичні події були причиною безталанного життя України та її народу в складі Польщі у XVI-XVII ст.?
5. Ідейно-художній аналіз розділу «Рогатин».
6. Проект «Внутрішній стан Роксолани».

Учитель. Почнемо ми своє дослідження з ознайомлення із творчою лабораторією П. Загребельного, автора роману «Роксолана». Прослухайте, будь ласка, і дайте відповідь на питання: «Яким постав перед вами письменник?»

(Виступ двох учнів.)

Учитель. А яка ж наукова версія походження імені Роксолани? Це питання досліджувала група, яку очолював Георгій Кониський, автор «Історії Русів», що завітав сьогодні на урок. Послухайте і з'ясуйте, чому ж головну героїню звать Роксоланою?

(Виступ учня.)

Учитель. Отже, Роксолана – так тоді називали латиною всіх руських людей.

Хто ж така Настя Лісовська? Прослухайте, будь ласка, інтерв'ю з нею і дайте відповідь на питання: «Що є історичною правдою, а що — художнім вимислом в образі Роксолани?»».

(Виступ учнів.)

Учитель. А які ж історичні події були причиною безталанного життя України та її народу в складі Польщі у XVI-XVII ст.? Переглядаючи кадри відеофільму, прослідкуйте за картою і позначте, яким шляхом йшла Настя Лісовська до далекої Туреччини.

(Перегляд відеофільму. Робота з карткою.)

Учитель. Зі сторінок роману перед вами постав образ дівчини-бранки, яка відіграла значну роль в історії як України, так і Османської імперії.

Робота з текстом

- А який епізод із розділу «Рогатин» вас вразив найбільше? Чому?
- Про яке лихо нашого народу розповідає письменник?
- Які нещастя трапилися з Настею?
- Знайдіть і зачитайте деталі зовнішності Насті. За допомогою яких художніх засобів автор розкрив внутрішній світ героїні? Яку мету переслідує письменник таким змалюванням персонажа? Чи викликає у вас співчуття образ Роксолани? Чому?
- Чим має завдячувати Настя своїм батькам? Яким скарбом вони її наділили? Чи завжди ви вдячні своїм батькам?
- Які народні пісні згадуються у тексті? Яку роль вони виконують?
- Що допомагало Насті почувати себе часткою своєї землі, а Рогатин сприймати уособленням її безталанного краю? Учитель. Наступна група підготувала проект до теми «Внутрішній стан Роксолани».

(Захист проекту.)

IV. Підсумок уроку

Сенкан до слова «жінка».

V. Домашнє завдання

Прочитати твір «Берег любові» Олеся Гончара.

Додаток до уроку

Чарівно Роксолано!
 Легенда нашого народу,
 Немало ти зусиль поклала,
 Щоб стати символом тієї простоти і вроди.
 У тебе було все — і водночас нічого,
 Той хист і розум владної цатиці.
 Не мала друзів, із рідні — нікого!
 Сама боролася та ружа білолиця!
 Так, так, троянда неповторна
 Із вічними краплинами сльози
 На пелюстках тих ніжних, невгамовних,
 Все життя їй довелося хрест нести!

Внутрішній стан Насті Лісовської

Безнадійність

«Надії умерли в ній уже давно, молитви, які знали змалку, порозгублювала всі до єдиної, існувала тепер у суцільному приниженні, напівмаренні, у підсвідомості, але десь у найдальших глибинах душі відчувала, що живе далі, що не вмере, що жити треба, треба!»

Розгубленість

«І душа її вся плавала в сльозах. Вона йшла — бездомна сирота, нещасна бранка, продана і проклята, під чужим небом...»

Безпорадність

«Її везли в батьківському возі, одслонену від сонця... Був страшний невольничий ринок у Кафі, де її продано Синамазі, і знов Чорне море, де б вона мала втонути, але винирнула, щоб жити далі».

«Мучениця»

«Жертва темних сил, дочасна мучениця, позбавлена волі, пограбована й обдерта з волі, яку зберегла хіба що в серці та в не-поборканості своїй».

Животіння

«Пекла, яким батько лякав усіх довкола, Настася не боялася, бо ж бачила те пекло щодня, жила в ньому разом зі своєю матір'ю».

Велике почуття горя від втрати матері

«Зосталася без мати, порятована мамою. Темнота поселилася у Настиній душі від того дня. Хоч сміх знову пробивався назовні, але вже був не такий безжурний».

Напівіснування

«Пережила втрату матері, яку схопила орда так само, як заповонила тепер її саму, безслідно зник для неї нещасний батько в палаючому Рогатині, пережила власну смерть чи якусь подобу смерті, щоб тепер воскреснути».

Самотність

«...настав такий для неї час, коли штовхає тебе якась сила до людей, а ти вибираєш самотність».

Урок

У ПОШУКАХ НОВИХ СВІТІВ

Мета уроку: дати уявлення про жанр фентезі в літературі й кіномистецтві, зокрема на прикладі творчості Володимира Арєнєва, Наталії Дев'ятко, а також фільмів «Сторожова вежа», «Гаррі Поттер», «Володар перстнів», «Зоряні війни», зосередившись на створенні авторами фентезі яскравих нових світів; спонукати учнів до творчої роботи, доречного використання критичних матеріалів, розвивати вміння аналізувати художні твори; сприяти мотивації учнів до читання різножанрової літератури.

Тип уроку: урок-мандрівка.

Методи: бесіда, постановка проблемних запитань, створення колажів і карт, «Мікрофон».

Обладнання: медіапрезентація, уривки із фентезійних кінострічок, твори українських письменників: Наталі Дев'ятко «Скарби Примарних островів», Володимира Арєнєва «Бісова душа, або Заклятий скарб».

ХІД УРОКУ

I. Повідомлення теми та мети уроку, мотивація опрацювання теми

На дошці у вигляді презентації або малюнків показано різноманітні фентезійні світи.

Учитель. Чи колись вам хотілося створити свій світ, у якому б все було б влаштоване так, щоб вас зробити щасливим? Пригадайте, які твори або фільми ви знаєте, де світ не такий, до якого звикли ми? Спробуйте їх описати.

Відповіді.

1. Діти пригадують кінострічки, які вони люблять: «Сторожова вежа», «Гаррі Поттер», «Володар перстнів», «Зоряні війни», «Месники», «П'ятий елемент» тощо.

2. Найбільше подобається те, що ці світи відрізняються від нашого, можна потрапити на іншу планету, у школу магії, подорожувати підводними світами або переміститися в часі.

Учитель. До якого жанру відносяться ці фільми?

Учні: Пригадують поняття «фентезі», «казка», «фантастика» тощо.

Учитель: Давайте з'ясуємо (пригадаємо), що ми знаємо про жанр фентезі.

Запитання. Чи було щось знайоме для вас, коли ви читали «Бісова душа, або Заклятий скарб» Володимира Арєнєва?

Відповідь: Автор використав вірування наших предків-слов'ян.

Учитель: Так, правильно, твір цього автора написаний у жанрі «слов'янське» фентезі, бо спирається на міфологію наших предків. Давайте пригадаємо разом, які правила життя у цьому світі?

(на екрані презентації кілька цитат із повісті)

Звертаючись до «епохи умовного середньовіччя», часів козацтва, автор перш використовує уявлення наших пращурів про чітку структуру світу.

Світ складається із Яви, Нави та Вирію, між якими пересувається за допомогою темної веселки (вертикальна площина).

«Поруч тягнулась до неба веселка. Її могутній кістяк переливався, вилискував чорним – і щезав десь у високості. Ярчукові примарилося: лезо веселки стиха, ледве чутно співає гнітчий гімн ночі...».

Письменник попереджає читача про неможливість керування світами, для цього в людини немає сил. Веселка – *«мінлива і злотворча, ніколи не вгадаєш, куди вона тебе кине».*

«Та нечисть, душі невпокоєні, здатні сновигати між Вирієм і Яв'ю, а приманюють їх сюди непевні їхні спогади, бажання, яким не дано збутися».

Проявитися можна і крізь Золоті Джерела, якими Ярчук мандрує світами.

«У Нав частіше навідувався, душі проводжав, аби дійшли без пригод. У Вирії також часто бував, але не задля розваг (які вже тут, справді, розваги), а з необхідності».

(Учні можуть намалювати схему вигаданого світу, як вони його собі уявляють).

Учитель: (На дошці вчитель розташовує поряд 2 картинки: на одній – супермен, на іншій – козак-характерник). Як ви думаєте, чому я використала саме ці картинки, розташувавши їх поряд?

Відповідь: Козак-характерник – це український супермен. Він має надзвичайні здібності і рятує світ (спільні риси).

Андрій Ярчук – козак-характерник. Запорізькі козаки-характерники були втіленням сили, мужності, непереможності українського воїна-захисника. Вони були овіяні ореолом таємничості і серед «своїх», і серед «чужих». Наші предки наділили характерників надприродною силою, вмінням лікувати та рятувати від смерті, здатністю перекидатися на тварину у разі небезпеки тощо.

«Це був не тільки маг від природи, а навіть трошки вище, - людина, яка з'єдналася з природою. Керований він був матінкою-Землею, тією, де народився». Попри це перед нами Андрій постає у сумнівах та спогадах, його мучать видіння, він наче відчуває смерті тих, кому вкоротив віку: *«А Ярчукові раптом примарилося, що не глечики це, а голови, ним за довге життя порубані, - погойдуються на соломі, підморгують злими очима: «Рубав ти нас, старий дурню, та не дорубав! Ось ми, живі, цілісінькі – що з нами станеться?!»*

Старий козак прагне знайти спокій та відпочинок у монастирі, відмолити гріхи, адже у нього немає «прямої дороги до Бога».

«Тож усе облаштували за козацьким звичаєм, як здавна заведено. Музик було найнято найкращих, щоб уміли гарно душу роз'ятрити своїми смичками та бубнами; вози з горілкою й усіляким харчем скрипіли колесами по шляху вже добрих десять днів, - і весь цей час гуляння не припинялося ні на мить. Андрій, убравшись у найрозкішніші шати, щедро сипав червінцями навсебіч, танцював і співав пісень, і пригощав кожного, хто зголошувався вшанувати старого козака...

Січові товариші, що його супроводжували, шанобливо кивали та підкручували вуса: «Знана справа! Така людина зі світом прощається! Скільки всього бачено-перебачено, скільки голів татарських та лясських порубано, скільки душ козацьких урятовано! Оце так життя було в побратима!.. Оце так життя... було... Ну, воно і не дивно, що тепер вирішив у монастир податися. Як-не-як – характерник. Час і про Бога згадати, подбати про власну душу...»

Запитання. Чому характерник має вимолювати прощення в Бога?

Відповідь. Тут автор апелює до християнського розуміння гріха, адже навіть коли Андрій рятував інших, він був пов'язаний із нечистою силою, а отже мав бути покараний. Тут автор змальовує яскраву картину проводів Андрія Ярчука до монастиря, які влаштовують козаки за традицією.

Запитання. Які персонажі твору вас найбільше здивували і чому?

Відповідь. Мешканці цих світів – звичайні люди, характерники, відьми, вовкулаки, дводушники, мавки, русалки, чорти. І головне, те, що здається на перший погляд зрозумілим, викликає осуд або співчуття, насправді може мати зовсім інакшим. Як, наприклад, Баба Яга.

«Зазвичай мене звать по-іншому, - проскреготіла потвора. – Люди йменують через вроджену свою недоумкуватість Ягою, а підлеглі – панею Хазяйкою».

«Ви ж самі вигадали мене такою! Ви виліпили мене страшною і потворною – о, ви, певна річ, не знали, що коїте! Раніше, не до того, як ваш багатожонець скинув у ріку кумирів, ви уявляли мене зовсім іншою. Тоді ми жили у мирі і злагоді: я радо приймала і шанувала померлих, вони служили в мене, поки не вирушали далі. А тепер?! Тепер вони бояться мене, біжать від мене, проклинають мене! Ніхто і ніколи не скаже мені доброго слова!»

Запитання. Хто такий «багатожонець», про якого каже Баба?

Відповідь. Мабуть, йдеться про Володимира, який «похрестив» Русь, але від давніх вірувань до кінця ні він, ні інші до кінця не відмовилися, тому існує таке поняття, як двовір'я.

Запитання. А чи не нагадує вам те, що має зробити головний герой – гру - квест?

Відповідь. Так, Ярчук разом з Миколкою та вовкулакою Степаном мають подолати довгий шлях, розгадуючи загадки, оминаючи при цьому купу перепон та пасток, які влаштовувала для них нечиста сила. Вони шукають скарб, як у квесті. (Пригадують книги та фільми, де ще використовувався пошук скарбів за допомогою розгадуванням загадок).

Запитання. А чим є той скарб, який шукають герої?

Відповідь. Андрій відправляється у далеку подорож, з метою заховати скриньку. Скринька виявляється своєрідною «скринькою Пандори», яка містить те, «чого не побачиш оком, не торкнешся руками, але до чого завжди лине душа».

Учні висловлюють свої міркування про те, що справжнім скарбом є чиста й щира душа людини, люди поряд, які приходять на допомогу.

II. Вивчення нового матеріалу

Знайомство із трилогією Наталії Дев'ятко «Скарби Примарних островів». Учитель наголошує, що це зовсім інший світ – острівний, світ морських мандрівок.

Робота в групах: учні малюють карту Примарних островів, виписують цитати, в яких є опис Примарних островів та інших, які зустрічаються в книзі.

«Світ Моря – це світ особистостей, а світ Імперії – світ сірості, однаковості, уніфікованості. В якомусь сенсі світ Імперії – це наш світ, такий, яким він може стати і вже стає. Хоча саме особистості створюють Імперію, але чим далі, тим менше в самій Імперії народжуються особистості».

Імперія, Імператор, Химера – уособлення зла. Вони катують, повільно «випивають» життя, вбивають. Майже ніхто не витримує катувань. Навіть на тих, хто зміг втекти з підземелля столиці, лягає прокляття Імперії. Так, гинуть відважні піратські капітани, які виступили проти Імперії.

Кохана Сокола Фенікс здатна перетворюватися на птаха, який відроджується з попелу. Але попелом припадає серце Фенікс, і їй все важче злітати над морем.

Марен змушена забирати життя людей в ім'я Імперії. Капітан Ричард продався за титули та багатства. Ярош вважає себе зрадником, бо не зміг перемогти свого найбільшого ворога – радника Імператора – і втік. Та кожний з них продовжує боротися, бо має у серці вогонь, а в очах море.

Перетини часу, декілька сюжетних площин, які об'єднуються наприкінці першої частини (капітан Ярош Сокол з командою зустрічають Сашка з сучасного світу, зі столиці, яку поглинула Імперія).

Учитель: Головні герої – пірати. Сумнівний приклад для наслідування?

Учні: У романі пірати теж у пошуку скарбу. Для них найважливішою цінністю є особистісна свобода. Тільки вільна людина може стати щасливою. *«Ми вільні. У наших серцях – вітер, у крові – море, а в очах – і відблиски хвиль, і відсвіти пожеж. Ми не боїмося смерті, і тому вона говорить із нами, як з рівними, і навіть може битися пліч-о-пліч, якщо схоче. Ми вільні, а душі слуг Імперії – рабські».*

Капітан Ярош Сокіл набирає нову команду на піратський корабель, він має знайти тих, «у чиїх очах плескотить море». Море – уособлення свободи, воно живе. Море може прийняти або загубити людину, підказати шлях або перетворити на попіл. У романі Н. Дев'ятко можливість побачити море – це винагорода. Тільки людина із мріями, прагненнями, сильною волею та вірою може опинитися на борту піратського корабля.

Серед обраних звичайні люди, які не втратили надії, пірати, чарівники, феї, ангели, давній народ, чоловіки й жінки, дорослі й діти. Авторка з появою кожного нового персонажа підсилює інтригу, кожний має таємницю, яку по шматочках збираємо в цілісну історію. Протягом твору ставлення до того чи іншого героя може змінюватися.

III. Підсумок уроку. Рефлексія

Чим приваблює жанр фентезі?

Метод «Мікрофон»

IV. Домашнє завдання

Написати твір-мініатюру «Мій ідеальний світ».

2.2. Позакласна робота з української мови

Нагадаємо, що позакласна робота є невід'ємною складовою основного навчання на уроках. Втім часто вона перетворюється на додаткові заняття з того чи іншого навчального предмета. Це може бути робота з дітьми, які погано засвоїли навчальний матеріал під час уроків, і вчитель з учнем намагаються надолужити прогалини за рахунок позакласних занять. У випускних класах цей час використовується для систематизації та повторення знань перед складанням ДПА або ЗНО. У кращому випадку позакласна робота носить епізодичний характер і приурочена до святкування важливих дат, календарних свят тощо. Втім така стихійність є малопродуктивною. «У багатьох школах за зовнішньою різноманітністю видів позакласної роботи приховується стихійність і безсистемність, повна відсутність зв'язку з програмовим навчальним планом, матеріалом і мовленнєвим досвідом учнів. Ці та інші недоліки не тільки знижують ефективність позакласних занять, але й зводять їх нанівець» [28].

Зважаючи на те, що особливістю південно-східного регіону України є те, що більшість мешканців міст залишається російськомовними, принаймні у побуті, тому актуальною є позакласна робота з української мови. У цих регіонах важливо створювати україномовне середовище не тільки на уроках з української мови та літератури, а й продовжити роботу на позакласних заняттях, створюючи дружнє середовище для активного спілкування українською мовою. На це орієнтує вчителя й концепція виховної роботи загальноосвітньої школи. Позакласна робота з мови є значним чинником у піднесенні загальної культури мови учнів. Ця робота в її різноманітних формах збуджує інтерес учнів до опанування мови, дає вчителю змогу поглибити знання учнів, набуті на уроках [Цит за: 88].

Серед різних форм позакласної роботи найбільш ефективною вважаємо гурткову, бо вона носить систематичний характер, що дисциплінує учнів, а також дозволяє заздалегідь і ретельно продумати план засідань.

Заняття можуть бути пов'язані між собою спільною темою, що відповідно сприятиме залученню проєктних технологій.

На заняттях гуртка активно використовуються презентації, укладання текстів різних жанрів, їх детальний аналіз, вправи зі стилістики з доббором слів, редагуванням текстів, підбір синонімів, що сприяють розвитку мовлення учнів. Для розвитку практичних навичок щодо вирішення різних комунікативних ситуацій застосовуємо метод переконуючих текстів. Діти мають навчитися писати службові та приватні листи різного характеру. Наприклад, учитель ставить завдання написати лист-прохання директору школи. Учитель розбиває дітей на пари для обміну листами. Другий учень має відредагувати лист, якщо, на його думку, однокласника був недостатньо аргументованим.

Дієвою формою роботи для набуття мовленнєвих навичок є дискусія або дебати, які мають проводитися за визначеними правилами. Діалог має бути коректним. Під час дискусії учні старших класів обговорюють теми життєвих цінностей, еміграції, виїзду молоді за кордон на навчання або заробітки. З учнями 7-8 класів можуть бути підняті питання стосунків, порозуміння з батьками та однолітками, обговорення конкретної життєвої ситуації тощо.

Теми і види роботи для мовознавчого гуртка (5 – 6 клас)

№	Зміст роботи	Види роботи
1.	З історії письма	Бесіда «Як з'явилося письмо», Вікторина «Стародавня писемність» Гра «Розшифруй напис на скелі» Гра «Повідомлення»

2.	Історія українського алфавіту	Бесіда про Кирила та Мефодія Розгадування ребусів і кросвордів
3.	Як розвивалися мови у світі	Урок-конференція
4.	Про що каже твоє ім'я	Гра «Як вас звати?» (значення імені) Вікторина «Традиційні імена різних країн»
5.	Слова, які посварилися, а потім помирилися	Гра «Примири друзів» (антонімічні пари) Вправа «Заміни слово» Робота зі словником синонімів
5.	Інтернаціональні слова в українській мові	Укладання словника

Для учнів 7-8 класів можна запропонувати такі види роботи:

- 1) участь у дебатах «Чи варто використовувати у мовленні сленг і лайку?»
- 2) «Полювання на рекламу» (учні мають знайти рекламу, де фрази або зображення можуть мати неоднозначне тлумачення).

На початку навчального року учасники гуртка також можуть самостійно обирати тему дослідження. Далі вони складають план виступу, опрацьовують джерела. Виступаючи з доповідями, учасники гуртка вчаться ефективній комунікації, вести дискусію, ставити запитання, дотримуватися відповідного стилю мовлення тощо.

Отже, робота гуртка з української мови дозволяє урізноманітнити форми роботи з розвитку мовлення, вдосконалення володіння рідною мовою, надає

учням майданчик для набуття «м'яких» навичок, обговорення актуальних проблем. Учні навчаються бути переконливими, закликати до дії, відстоювати свою позицію, узагальнювати висновки тощо.

Спираючись на власний досвід роботи, відзначимо, що частіше вчителі обирають змішані форми гуртків – літературно-драматичний, мовно-літературний тощо.

2.3. Аналіз результатів ефективності позакласної роботи щодо розвитку творчих здібностей, пізнавальної діяльності

Під час дослідження було проведено опитування вчителів і учнів Маріупольського міського технологічного ліцею щодо організації позакласної роботи.

Було проведено анкетування 4 вчителів (3 вчителі української мови та літератури та 1 вчитель зарубіжної літератури). Отриманий фактичний матеріал дав підстави для моніторингу ефективності позакласної роботи, вивчення специфіки використання форм і методів позакласної роботи з мови та літератури в середній школі, визначення ставлення педагогів до розвитку творчих здібностей, пізнавальної діяльності, науково-дослідної роботи. Метод анкетування дозволив визначити форми та методи позакласної роботи, які застосовують вчителі. Розроблена анкета містила 8 питань.

На запитання про те, яким формам позакласної роботи вчителі надають перевагу, 3 (75 %) обирають систематичні форми роботи, 1 (25 %) – епізодичні. При цьому майже всі застосовують інтерактивні технології у своїй діяльності.

Ефективними методами навчання для позакласної роботи 75 % респондентів вважають стимулювання дитячої творчості, 25 % – розвиток критичного мислення.

Усі опитані (100 %) залучають учнів до науково-дослідної роботи і саме позакласні заняття вважають найпродуктивнішими.

Водночас учителі зазначають, що основними труднощами, з якими вони стикаються під час проведення позакласної роботи – це брак часу для якісної підготовки занять та проєктів (25 %), а також проблемою незацікавленості дітей у навчанні (25 %).

Усі респонденти (100 %) зазначили, що вони зацікавлені в ознайомленні з практичним досвідом педагогів-новаторів, радо б переглянули відкриті факультативні заняття досвідчених вчителів української мови та літератури, а також відвідали б семінари-практикуми, майстер-класи, де розповідають про впровадження інноваційних методи навчання, зокрема проєктних технологій. Крім того 25 % респондентів потребують консультації щодо успішного написання учнями наукових досліджень.

Отже, опрацювавши анкетні дані, можемо зробити висновок, що вчителі української мови та літератури, зарубіжної літератури достатньо активно проводять позакласну роботу, використовуючи різні форми та методи, усі усвідомлюють необхідність постійного застосування нових технологій, деякі з них потребують додаткової консультації.

Сьогодні перед вчителем постало багато викликів, які потребують негайного вирішення, зокрема через проблеми, пов'язані з розповсюдженням COVID-19, постала потреба в залученні можливостей змішаного навчання. Термін «змішане навчання» («комбіноване навчання», «blended learning») передбачає поєднання очної форми і технологій дистанційного навчання. Отже, вчителі мають навчитися поєднувати традиційні й інноваційні форми взаємодії з учнями, зокрема і під час позакласної роботи.

Вивчаючи результат учнів 10 класу, які активно залучалися до позакласної діяльності (15 осіб) і порівнюючи з результатами іншої частини класу, з'ясовано, що основні показники ефективності позакласної роботи з української мови та літератури такі:

- підвищення якості знань та умінь з української мови та літератури;
- підвищення інтересу до занять в урочний та позаурочний час;
- читання додаткової літератури,

- активна участь у суспільно-корисній роботі;
- зростання самостійності учнів;
- підвищення якості знань з української мови та літератури, а також з інших предметів.

Навички роботи з різними джерелами інформації збільшуються на 75 %, так само, як і загальний рівень культури школярів.

Усі названі показники ефективності позакласної роботи з української мови та літератури характеризують якісний рівень підготовки школярів. Визначити цей рівень можна під час анкетування, бесіди, спостереження, при аналізі творчих робіт учнів.

Для масових форм показником ефективності служить охоплення учнів, залучених до роботи, порядок, дисципліна при проведенні заходу. Показником ефективності групових форм позакласної роботи служить стабільний склад гуртка, колективне виконання завдань.

Показником ефективності індивідуальних форм є позитивні зміни в поведінці, знаннях, уміннях учнів. Вивчення передового досвіду навчання мови та літератури переконує, що із запровадженням інтенсивного навчання сучасні цілі позакласної роботи вимагають більш багатозначних і комплексних видів, що мають чітку організаційну структуру.

Висновок до розділу 2

Одним із важливих завдань учителя є розкриття в учнів здібностей, бажання допомогти дитині розвивати їх, «підштовхнути» до розуміння свого призначення в житті. Позакласна робота дає широкі можливості для розвитку творчої активності учнів, їхніх здібностей та інтересів, залучення до наукового пошуку. Вона є невід'ємною складовою основного навчання на уроках, проте, зважаючи на різні зміст і завдання, позакласна робота вимагає і застосування різноманітних методів і прийомів.

Учителі української мови та літератури, зарубіжної літератури достатньо активно залучають до навчально-виховної діяльності позакласну роботу, використовуючи різні форми та методи, усі усвідомлюють необхідність постійного застосування нових технологій.

Форми позакласної роботи залежно від мети може бути різною. Важливо, щоб будь-яка форма організації позакласної роботи найбільш повно розкриває розвиток пізнавальних здібностей учнів, слід забезпечити комплексне поєднання різних форм в доцільній послідовності.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши різноманітну наукову та методичну літературу з проблеми дослідження, класифікувавши та узагальнивши отриману інформацію, ми дійшли наступних висновків.

Для формування моральних та естетичних якостей особистості, що сприяють успішній навчально-творчій діяльності, комунікативно-творчих здібностей доцільно залучати учнівську молодь до діяльності у гуртках, студіях, факультативах.

Досліджуючи питання ефективної організації навчально-виховного процесу, з'ясовано, що позакласна діяльність є однією з особистісно-орієнтованих форм роботи з учнями. Позакласну роботу розглядаємо як систему неоднорідних за змістом, призначенням та методикою проведення освітньо-виховних заходів, що виходять за межі обов'язкових навчальних програм, проводяться в позаурочний час у шкільному освітньому середовищі та відкривають додаткові можливості для розвитку індивідуальних здібностей учнів.

Під час дослідження виявлено, що позакласна робота має певні специфічні характеристики, зокрема висунення на перший план творчих і продуктивних завдань; формування сенсів і цілей діяльності; відповідність завдань логіці зростаючої креативності результату, їх спрямованість на спонукання школярів до самореалізації в діяльності, висунення нових цілей.

Відзначено, поліфункціональність позакласної діяльності, в якій поєднується конструктивна, комунікативна, гностична, інформаційна, проєктивна, мобілізаційна, орієнтаційна, гуманістична, діагностична та розвивальна функції

Організація позакласної діяльності здійснюється у трьох основних формах – масовій, колективній та індивідуальній, ефективність яких зростає, якщо вони застосовуються у системі, пов'язані між собою і доповнюють одна одну.

У кваліфікаційній роботі наведене теоретичне узагальнення проблеми творчої діяльності учнів, зокрема у процесі вивчення української літератури.

Сьогоднішні умови життя вимагають від людей бути творчими особистостями, що здатні орієнтуватись, приймати рішення та працювати, а також використовувати нові підходи, ідеї та рішення. Особистість може самореалізуватися та адаптуватися до життя в суспільстві, розпоряджатися потенціалом особистісних ресурсів завдяки дієвим, продуктивним знанням і творчим можливостям. Тому є потреба у вихованні творчої особистості, здатної самостійно мислити, генерувати оригінальні ідеї, приймати сміливі, нестандартні рішення, особистості, яка спроможна створювати, управляти, пропонувати нові теорії, нові напрямки розвитку, знаходити шляхи виходу зі складних нестандартних ситуацій.

Певною мірою творчість властива всім людям, тому вчителі намагаються створити для кожного оптимальні умови навчання, формувати потребу вчитися, уміння раціонально працювати, розвивати мислення учнів, їхню мовну активність, проявити творчість і самостійність у виконанні поставлених завдань.

Аналіз праць педагогів і психологів дав можливість визначити методи і прийоми, які варто використовувати у творчій навчальній діяльності. Серед них: аналогії, асоціації, проб і помилок, психологічної активізації творчості, «мозкового штурму», контрольних запитань, алгоритм розв'язання творчих задач.

Розвиток здібностей учнів буде успішним, якщо в організації позакласної діяльності враховується сукупність взаємопов'язаних між собою сторін: зміст навчального матеріалу → система творчих завдань → організація навчально-пізнавальної діяльності.

Розвиток творчої особистості потребує впровадження нових дидактично-методичних засобів, що допомагають моделювати навчально-виховний процес, виходячи із поставленої мети.

Технологія формування продуктивної пізнавальної атмосфери ґрунтується на творчій діяльності, яка починається з проблеми або запитання, з подиву, здивування, із суперечності. Основою творчості є пошукова активність, що сприяє саморозвитку й самовдосконаленню учня. Тобто самостійна робота учнів у процесі вивчення предмету є основним засобом виявлення і розвитку в них творчих здібностей, обдарованості, підготовки їх до практичної діяльності.

Впроваджуючи проблемне навчання як умову забезпечення розвивального характеру навчання, слід пам'ятати, що розвивальне навчання не повинно обмежуватися тільки нарощенням (збільшенням) кількості інформації, розвитком інтелекту, озброєнням компетентнісними вміннями, а повинно розвивати й духовну сферу дитини.

Відзначено, що частіше вчителі обирають змішані форми гуртків – літературно-драматичний, мовно-літературний тощо.

Отже, позаурочна робота має розвивальний потенціал, спрямована на пізнання учнями того, що є для них цікавим, дає позитивну настанову на читацьку діяльність. Велика кількість ігрових форм роботи дає змогу кожному учневі віднайти саме ту, яка найбільш сприятиме його саморозвитку.

Робота гуртка з української мови та літератури дозволяє урізноманітнити форми роботи з розвитку мовлення, вдосконалення володіння рідною мовою, надає учням майданчик для набуття «м'яких» навичок, обговорення актуальних проблем. Учні навчаються бути переконливими, закликати до дії, відстоювати свою позицію, узагальнювати висновки тощо. Для гуртків доцільно залучати елементи проєктної діяльності, і для роботи зі старшокласниками, і для учнів середньої ланки.

Доведено, що ігри навчають творчого мислення, розвивають логіку, кмітливість, ерудицію тощо. Використання ігрових технологій є універсальною формою навчання. Рольові та імітаційні ігри, уроки-екскурсії, мовні та поетичні челенджі, літературні марафони тощо допомагають учням реалізуватися, досягти успіху. Водночас слід розуміти, що ігри мають

доповнювати і урізноманітнювати уроки та позакласні заходи з мови та літератури, а не бути основною формою навчання.

Позакласній роботі з української літератури можна надати цікавого ігрового характеру завдяки роботі за комп'ютером або переведення у площину соціальних мереж (Facebook, Instagram, Telegram, TikTok тощо), що особливо приваблює учнів. Дієвими є такі методичні прийоми, як віртуальне читання, блогінг, форумні обговорення, віртуальна візуалізація з коментарем, віртуальні екскурсії, Інтернет-коментування, медіапроекти тощо.

Отже, учнівську творчість потрібно підтримувати, стимулювати, розвивати. Креативність, на наш погляд, - основний показник педагогічних здібностей учителя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко О.М. Літературна творчість учнів. К.: Знання, 1968.
2. Александрова В. Ф. Образовательные модели внеклассной работы по украинскому языку. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2017. № 2 (февраль). URL: <http://e-koncept.ru/2017/170039.htm>.
3. Амонашвили Ш.А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса. - Минск: Университетское, 1990. - 560 с.
4. Андрусенко В. Диспут на уроці літератури в гуманітарній парадигмі виховання // *Дивослово*. - 2013. - №4. – С.38-42
5. Антош Г. Стимулюймо учнівську творчість / Г.Антош // *Дивослово*. - 2014. - №4. - С.21-28.
6. Аркашин Г. На заняттях мовного гуртка. *Українська мова і література в школі*. 1986. № 4. С. 62-65.
7. Беликова М. Ю. Внеклассная работа по информатике: учебно-методический комплекс (для студентов заочного отделения физико-математического факультета, обучающихся по специальности «Информатика»). Горно-Алтайск : РИО ГАГУ, 2009. 32 с.
8. Бех І.Д. Біля витоків сутності особистості / І.Д.Бех // *Шлях освіти*. - 2013. - № 2. - С.10-14.
9. Бех І.Д. Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні. Книга класного керівника: довідково-методичне видання / С.В. Кириленко, Н.І. Косарева. Х. : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2005. С.288-326.
10. Біда С. Гурток української мови і літератури в школі. *Дивослово*. 1996. – № 10. С. 47-51.
11. Бондар С. Гуманізація в структурі процесу навчання / С. Бондар // *Освіта і управління*. - 2013. - № 3. - Т. 2. - С.37-40.

- 12.Бруднов А. К. Развитие дополнительного образования в условиях общеобразовательного учреждения. *Воспитание школьников*. 1993. № 2. С. 2.
- 13.Вихованець І. Р. У світі граматики. К.: Рад школа, 1987.
- 14.Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. – К.: Центр навч. літ-ри, 2005. – 128 с.
- 15.Войнова О. Г. Шевченківські дні в школі. К.: Рад. школа, 1963.
- 16.Войчук В. П. Програма розвитку позашкільного навчального закладу. *Директор школи*. 2005. № 37. С.30-32.
- 17.Волкова Н.П. Педагогіка / Н.П.Волкова. - К. : Академія, 2002. - 575 с.
- 18.Волошина Н. Й. Уроки позакласного читання в старших класах. К.: Рад. школа, 1988.
- 19.Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. - СПб.: Союз, 1997. - 96 с.
- 20.Глухова П. А. Позакласна робота як засіб підвищення ефективності уроку. К.: Рад. школа, 1983.
- 21.Гнатко М.М. Психологічні передумови роботи з обдарованими дітьми: Методичні рекомендації. - Луцьк, 2010. - 26 с
- 22.Головко М. В., Науменко С. О. PISA-2018 як індикатор стану загальної середньої освіти в Україні. *Український педагогічний журнал*. 2017. № 2. С. 8-20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrpj_2017_2_4.
- 23.Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. К. : Либідь, 1997. 376 с.
- 24.Горошкіна О.М. Лінгводидактичні засади навчання української мови в старших класах природничо-математичного профілю. Луганськ: Альма-матер, 2004. 362 с.
- 25.Дворчук О. І. Використання спадщини В. О. Сухомлинського при вивченні педагогіки в університеті. URL: <http://s-journal.cdu.edu.ua/base/2008/v3/v3pp29-31.pdf>

26. Дідук Г.І. Використання нестандартних форм на уроках української мови. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка*. 2005. № 3. С. 142-148.
27. Долбаев Л.П. Психология усвоения/ Л.П.Долбаев // *Вестн. высш. шк.*, 2009. – № 1. – С.22-27.
28. Дороз В. Ф. Методика навчання української мови в загальноосвітніх закладах : навч. посібник для студентів ВНЗ. К. : Центр учбової літератури, 2008. 386 с.
29. Дружинін В.Н., Хазратова Н.В. Экспериментальное исследование формирующего действия микросреды на креативность // *Психологічний часопис*. - 2013. - № 4. – С.10-12
30. *Енциклопедія освіти* [гол. ред. В. Г. Кремень]. К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
31. Захарчук Д. В, *Пізнавальні ігри з літератури у 4 і 5 класах*. К.: Рад. школа, 1985.
32. Зимняя И. А. Педагогическая психология. Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. 480 с.
33. Зязюн Л. Гуманістична парадигма освіти і виховання / Л.Зязюн // *Вища освіта України*. – 2014. – № 3. – С.111–116.
34. Іваха Т. С. Підготовка студентів до організації позакласної роботи з хімії : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. К., 2003. 232 с.
35. Кабусь Н.Д. Обґрунтування інваріантної моделі організації навчально-творчої діяльності: соціально-педагогічний аспект / Н.Д.Кабусь // *Вісник ХДАК*. - 2012. - Вип. 28. - С.38-46.
36. Капська А. Й. Педагогіка живого слова. К., 1997.
37. Кіш Н. В. Ігрові технології як ефективний засіб навчання професійного іншомовного спілкування майбутніх фахівців різних спеціальностей. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2016. Випуск 2 (39). С. 101–104.

- 38.Коберник О.М. Управління виховним процесом у загальноосвітньому навчальному закладі : Монографія. К. : Наук. світ, 2003. 230 с
- 39.Коваль А. П. Пригоди слова. К.: Рад. Школа. 1985.
- 40.Ковтун (Бугайчук) О. Основні підходи до розвитку українського літературного мовлення учнів у позакласній роботі. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: зб. наук. пр.* К., 2002. Вип. 4. С. 19-27.
- Григорян Л.Т. Внеклассная работа по русскому языку в средней школе / Виды внеклассной работы по русскому языку. М.: Просвещение, 1968. С.5-18.
- 41.Концепція позакласної виховної роботи загальноосвітньої школи / С.У.Гончаренко, В.Ф.Новоселецький, В.М.Оржехівська, В.Г.Постовий, Л.О.Хлебникова, К.І.Чорна. *Рідна школа*. 1991. № 6. С.48-55.
- 42.Копельчук Я.В. Розвиток творчого потенціалу особистості в навчально-виховному процесі // Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти: Матеріали третіх Ірпінських міжнародних науко-во-педагогічних читань. – Ірпінь: Національна Академія ДПС України, 2011. – С.471-473.
- 43.Ладоня І. О., Злотник Й. С. Позакласне читання в 5-8 класах. К.: Рад. школа, 1968.
- 44.Литвин М. Думайте, читайте. К.: Молодь, 1961.
- 45.Література і мистецтво рідного краю (Літературне краєзнавство Житомирщини). Упор. С.О. Пультер. Житомир, 1991.
- 46.Ліфференко Д. О. Проектування позакласної роботи з лінгвістично-обдарованими старшокласниками. Стратегія інноваційного розвитку обдарованості в системі проектування виховного процесу: Матеріали Всеукр. наук.- практик. конф. (Київ, 17-18 лютого 2010 р.). К. : ІОД, 2010. С. 38.
- 47.Лозова В.І., Троцько Г.В. Теоретичні основи виховання і навчання: навчальний посібник. Харків: «ОВС», 2002. 400 с.

48. Ломонос Є. О. Позакласне читання у 4-7 класах. К.: Рад. школа, 1983.
49. Лопушинський І.П., Маруніч І.І. Позакласна робота з рідної мови у школах нового типу. Херсон, 1996. 76 с.
50. Львова Ю. Л. Республіка МУЗ (посібник для учителя). К.: Рад. школа, 1984.
51. Майстерність словесника (збірник статей). К.: Рад. школа, 1978.
52. Марець М. Ігрові технології навчання: сутність поняття, функції, цілі. *Наукові записки. Серія: Педагогіка*. 2007. № 9. С. 16–20.
53. Методика викладання іноземних мов у середніх навчальних закладах: Підручник. Вид. 2-е, випр. і перероб. / Колектив авторів під керів. С.Ю. Ніколаєвої. К. : Ленвіт, 2002. 328 с.
54. Методика викладання української мови в середній школі / За ред. І. С. Олійника. К. : Вища школа, 1989. 437 с.
55. Методика викладання української мови в середній школі / І.С.Олійник, В.К.Іваненко, Л.П.Рожило, О.С.Скорик. К.: Вища школа, 1979. 310 с.
56. Методика навчання української мови в середніх навчальних закладах / За ред. М.І.Пентиліук: Підручник для студентів-філологів. К.: Ленвіт, 2004. 400 с.
57. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах: підручник / За ред. проф. М. І. Пентиліук. К. : Ленвіт, 2005. 385 с.
58. Методика обучения иностранным языкам в средней школе / Гез Н.И., Ляховицкий М.В., Миролубов А.А. и др. М.: Высш. школа, 1982. 372 с.
59. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка : навч. посібник. 3-є вид., доп. К., 2001. 608 с.
60. Москалець Н.П. Позакласна робота з мови. *Українська мова і література в школі*. 1962. - № 4. – С.59-65.
61. Пасічник Є. А. Літературне краєзнавство в школі. К.: Рад. школа, 1965.
62. Пасічник Є. А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах : навч. посібник для студентів вищих закладів освіти. Київ : Ленвіт, 2000. 384 с.
63. Пасічник Є. А. Українська література в школі. К.: Рад. школа, 1983.

64. Передрій Г. Р. Позакласна робота з української мови в 4-8 кл. К.: Рад. школа, 1979.
65. Петриченко Лариса Олексіївна. Форми та технологія організації позакласної виховної роботи з учнями. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*, 2015 Серія «Педагогіка та психологія». Випуск 1 (1)
66. Позакласна робота з літератури (посібник для вчителів). Упор. В. Я. Неділько. К.: Рад. школа, 1986.
67. Позакласна робота із зарубіжної літератури <https://studfile.net/preview/5264593/>
68. Покальчук Є. Системний підхід до організації уроків позакласного читання у старших класах загальноосвітніх шкіл (автореферат кандидатської дисертації). — К.: 1998.
69. Потапенко О.І. Гурткова робота з української мови в 4-8 класах. Посібник для вчителя. К.: Рад. школа, 1989. 110 с.
70. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах: модульний курс : Посібник для студентів пед. університетів та інститутів / Кол. авторів за ред. М. І. Пентилюк. К.: Ленвіт, 2011. 366 с.
71. Програма для середньої загальноосвітньої школи. Українська література. Факультативні курси 7-11 кл. К.: Перун, 1996.
72. Програма роботи літературно-творчого гуртка в школах і позакласних закладах. К.: Рад. школа, 1971.
73. Програми педагогічних інститутів. Методика викладання української літератури. Упор. Є, А. Пасічник. К.: 1984.
74. Пультер С. О. Лісовський А. М. Методика викладання української літератури в школі. Курс лекцій для студентів-філологів. Тернопіль : Підручники і посібники, 2011. 144 с.
75. Рева Н, М. Учитель-словесник і шкільна бібліотека. К.: Рад. школа, 1969.
76. Савина С.Н. Внеклассная работа по иностранному языку в средней школе. М.: Просвещение, 1991. 160 с. (149)

- 77.Савустьяненко Т. Інтеграція навчально-виховного процесу у діалоговому полі спілкування / Т.Савустьяненко // Імідж сучасного педагога. – 2011. – № 3-4. – С.29-32.
- 78.Савустьяненко Т. Контроль знань як стимулюючо-моніторинговий засіб керування навчально-виховним процесом / Т.Савустьяненко // Імідж сучасного педагога. – 2014. – № 4. – С.41-44.
- 79.Савченко О. Я. Міжпредметні зв'язки як ресурс реалізації компетентнісного підходу на уроках літературного читання. *Український педагогічний журнал*. 2017. № 2. С. 48-57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrpj_2017_2_9.
- 80.Свашенко А.О. Позакласна робота з фразеології. *Українська мова і література в школі*. 1986. № 4. С. 51-60.
- 81.Семиченко В.А. Психологія педагогічної діяльності: навч. посіб. .К. : Вища школа, 2004. – 335 с.
- 82.Сорока Г. І. Черновол Р.І., Виховна система класу: Методичні рекомендації. Х. : Світ дитинства, 2004. 128 с.
- 83.Стельмахович М.Г. Розвиток усного мовлення на уроках української мови в 4-8 класах: Посібник для вчителя. К.: Рад. школа, 1976. 189 с. (151)
- 84.Степанишин Б. І. Література - вчитель - учень. К.: Освіта, 1993.
- 85.Стріха А.Д., ГуревичА Ю. Цікава граматики. Посібник для вчителя. К.: Рад. школа, 1991.
- 86.Токмань Г. Сучасні навчальні технології та методи викладання української літератури / Г.Токмань // Дивослово. - 2014. - №10. - С.39-45.
- 87.Токмань Г.Л. Методика навчання української літератури в середній школі : підручник. К. : ВЦ «Академія», 2012. – 312 с.
- 88.Умерова З. К. Значення позакласної роботи в українській мові у школі. URL: <http://intkonf.org/umerova-z-k-znachennya-pozaklasnoyi-roboti-z-ukrayinskoyi-movi-u-shkoli/>

- 89.Фасоля А. Читацька компетентність: що формуємо, що і як перевіряємо й оцінюємо. *Дивослово*. 2017. № 9. С. 8–15.
- 90.Ференчук С. Види позакласної роботи з української мови в основній школі. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/11041/1/33Ferenchuk.pdf>
- 91.Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи. К. : Академвидав, 2006. 352 с.
- 92.Ходосов К. О. Літературно-творчий гурток у школі. — К.: Рад. школа, 1963.
- 93.Хорошковська Т. П. Читацькі вміння учнів загальноосвітніх навчальних закладів як об'єкт моніторингових досліджень. *Український педагогічний журнал*. 2017. № 2. С. 73-81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrpj_2017_2_12.
- 94.Чак Євгенія. Мандрівка в Країну слова. К.: Рад. школа, 1981.
- 95.Шевчук О.Б. Позакласна робота з української літератури як складова професійно-педагогічної діяльності вчителя-словесника. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/23227/1/Shevchuk%20O.%20B..pdf>
- 96.Школа класного керівника / Упоряд. М. Голубенко. К. : Шкіл. світ, 2005. 128 с.
- 97.Штейнбук Ф. М. Методика викладання зарубіжної літератури в школі: навчальний посібник. 313 с.
- 98.Юрченко А. О. Організація та проведення гурткової роботи з інформатики в основній школі. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2019. Вип. 1 (44) URL: <http://visnyk-ped.uzhnu.edu.ua/article/view/170587/170265>
- 99.Якубова Л.А. Розвиток творчих здібностей підлітків у процесі позакласної роботи загальноосвітніх навчальних закладів : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Вінниця, 2010. 252 с.